ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Հայկական Սփյուռք,Armenian Diaspora, ارمنیان درهجرت

ISSN 1682-5438

Համար79 Դեկտեմբեր , 2019 թ.

No. 79, December 2019

ԱՊԱԳԱ No. Համար 79, Դեկտեմբեր 2019 APAGA
December

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief
էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Կարսի անկման խորքային պատճառները - 3
Անգլերեն Ակնարկ Հայկական սփյուռքի
Պարսկերեն Սասնա Ծռեր եպոսը և Շահնամեն

CONTENTS

Armenian Roots of the fall of Kars -3
English An overview of the Armenian Diaspora
Persian The Heroes of Sasun and Shahnameh

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

ԿԱՐՍԻ 1920 Թ. ԱՆԿՄԱՆ ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ (Որոշ համավումներով նույոանուն գրքից) (3 և վերջ)

ԳԷՈՐԳ ԵԱՉԸՃԵԱՆ
ՊԳ թեկնածու

Գ. Կարսի անկման բարոյահոգեբանական պատճառները

Այս բաժնում բերուող պատճառներն ու կատարուող դատողութիւնները ճիշտ են ոչ միայն ՀՀ բանակի, այլեւ ՀՀ պետական վարչամեքենայի եւ պետութեան հայազգի հասարակութեան համար[1]: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Արդարեւ, որեւէ երկրի բանակ այդ պետութեան համակարգի անբաժան եւ կարեւոր մասն է եւ արտացոլում է այդ պետութեան ու նրա հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող ամենատարբեր յարաբերութիւնները, մասնաւորաբար բարոյական եւ հոգեբանական ոլորտներում:

Առանձնապէս չենք անդրադառնայ Հայկական բանակում եւ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնում բոլշեւիկեան քարոզչութեան աւերիչ ազդեցութեանը: Այս մասին շատ է գրուել մեր պատմագրութեան մէջ՝ յաճախ չափազանցելով այս ազդակի իսկական ներգործութեան տարողութիւնը:

Հասարակութեան կառուցուածքը նման է մարդու օրգանիզմին: Մարդու վրայ ամեն ակնթարթ միլիոնաւոր վնասակար միկրոօրգանիզմներ են յարձակւում: Եթէ մարդու դիմադրողականութիւնը հզօր է, նա անվնաս է դուրս գալիս պայքարից, մինչդեռ թուլութեան պարագային ոչ վտանգաւոր միկրոօրգանիզմներն իսկ կարող են անգործութեան, հաշմանդամութեան եւ նոյնիսկ մահուան մատնել մարդուն: Իսկ հասարակութեան դիմադրականութեան հզօրութեան հիմքը ոգեղէնութիւնն ու բարոյականութիւնն են:

Մեր կարծիքով՝ բոլշեւիկեան քարոզչութիւնը (իր հիմնական երկու ազգակործան բաղադրիչներով՝ հայոց միակ փրկութիւնը Խորհրդային Ռուսաստանին կցուելու եւ թուրքերին ու ադրբեջանցիներին «եղբայր» ճանաչելու դրոյթներով) չէր կարող յաղթել հայկական հասարակութեանը, եթէ նրա մարմինն ունենար մեծ դիմադրողականութիւն ու վարակուած չլինէր բարոյական եւ հոգեբանական բազմաթիւ ախտերով, որոնցից կարեւորագոյնները ներկայացնում ենք ստորեւ:

Գ. 1. Հայերի՝ կռուելու եւ յաղթելու կամքի բացակայութիւնը եւ թշնամու՝ այդ յատկանիշների գերազանցութիւնը

Այս յոյժ կարեւոր գործօնը նշում են բոլոր յուշագրողներն ու փաստաթղթերի հեղինակները՝ առանց բացառութեան, թէեւ իւրաքանչիւրը դա կատարում է տարբեր հնչողութեամբ: Ոչ միայն ՀՀ բանակը, այլեւ հայութիւնն ընդհանրապէս «կռուիլ չուզելու եւ չտոկալու

[1] *Տարբեր ժամանակահատուածներում ՀՀ ազգաբնակչութեան մինչեւ երկու երրորդը եղել է հայազգի, իսկ օտարազգիների մէջ մեծ տոկոս են կազմել ռուսները, թուրքերը, ադրբեջանցիները, քրդերն ու եզդիները, Կարսի նահանգում՝ նաեւ յոյները:*

հիւանդութեամբ մը վարակուած» էր[2], մինչդեռ «բարոյական ոյժը կամ կորովը գլխաւորագոյն զէնքն է զօրքին, կռուի դաշտին վրայ յաղթական ըլլալու համար»[3]: «Հայ զօրքը վտանգին սէրը չէր ճաշակած»[4], «Հայ ղեկավարները Սպարտայի վարդապետութիւնը լսեր էին, առանց, սակայն, անոր հոգեբանութեանը թափանցելու»[5]: Հայ զինուորը չէր յաղթել մահուան վախը: Գերագոյն զօրահրամանատար գեներալ Նազարբէգեանը «լաւատեսներէն չէր Հայաստանի ապագայի մասին»[6]: Սիլիկեանի շտաբի պետ, գնդապետ Վեքիլեանը խոստովանում էր, թէ «հայ զինուորականութիւնը հաւատք չունէր թուրքերը յաղթելու»[7]: Ինչպէ՞ս ունենար, եթէ տեւաբար պան-թալանով վարակուած լինելով, «նա (ՀՀ բանակը - Գ. Ե.) ինքն էլ կորցրել էր իր հաւատը դէպի իր կառողութիւնը»[8]: Իսկ Հարամ Վարդանի ամրութիւնների պաշտպանութեան հրամանատար գնդապետ Փերվերդիեւն իր զօրամասերին օրերով բացատրում էր, թէ «ի՞նչ ճանապարհներով պէտք է հեռանալ, փախչել, երբ թշնամին գալու լինի…»: Կարսի նահանգապետն այդ մասին տեղեկացնում է Փիրումեանին, որը քննութիւն կատարելով պարզում է, թէ «Փերվերդիեւ արբած էր, նա յայտնի արբեցող է, եւ ես նորան մի երկու օրով պատուիրեցի բանտարկել…»[9]:

Կռուելու կամքի բացակայութեան առումով ուշագրաւ է մի թուրք գերի վաշտապետի խոստովանութիւնը Սեպուհին, թէ թուրքական հրամանատարութեան՝ իր յաղթանակի նկատմամբ հաւատքի հիմքերից էր այն, որ «ձեր զօրքը ո՛չ թէ չէր կրնար դիմանալ մեզ, այլ պիտի չկռուէր մեր դէմ»[10]: Այսինքն՝ թուրքերը հայ զինուորի մարտական կարողութիւնները չէին թերագնահատում, սակայն լաւատեղեակ էին երկրում ու յատկապէս բանակում տիրող բարոյահոգեբանական վիճակին, եւ պահը յարմար էին համարում ծնկի բերելու հայութեանը: Կարաբէքիրը իր յուշերում շատ է գրում այն մասին, թէ չափազանց դժուարութեամբ կարողացաւ համոզել միլլի շարժման ղեկավարութեանը (որը կենաց-մահու կռիւ էր մղում Փոքր Ասիայի ափ ելած ու դէպի Անատոլիայի խորքերն առաջացող յունական բանակի դէմ եւ անյետաձգելի կարիքն ունէր Կարաբէքիրի տրամադրութեան տակ գտնուող զինոյժին եւ ռազմամթերքին)՝ ՀՀ-ի դէմ պատերազմն սկսելու ճիշտ պահի հարցում: Մարտական ոգի կոչուող բարոյահոգեբանական հզօր զէնքը նա հիանալիօրէն գործածեց: Կարսի անկման նախօրէին՝ իսլամական ուրբաթին, նա դիմել է կիսամերկ ու թերսնուած իր զօրքին[11] եւ, ցոյց տալով Կարսի վրայ իշխող Կարադաղի ամրութիւնները, խոստացել քաղաքի գրաւման դէպքում նրանց թողնել քաղաքի հայ բնակչութեան սնունդն ու հանդերձանքը:

«Հոկտեմբերի առաջին օրերին» Կարս ուղեւորուած Գարեգին

---

[2] *ԿԱՊ, ,Մարտկոց, 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:*
[3] *Նոյնը, 1 նոյեմբերի, էջ 2:*
[4] *Նոյնը, 8 նոյեմբերի, էջ 1:*
[5] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 90:*
[6] *Նոյնը, էջ 380:*
[7] *Նոյնը, էջ 33:*
[8] *ՀԱՄ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 306:*
[9] *Նոյնը, մաս 3, թ. 370: ՀՀ բարձրաստիճան սպաների զգալի տոկոսը նաեւ հարբեցողութեամբ էր աչքի ընկնում. այս սովորոյթը յիշատակէ էր ցարական բանակից:*
[10] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 291:*
[11] *Բոլոր յուշագրողները՝ հաստատում են Կարս մտած թուրք սկսեարների եւ քուրդ բաշիբոզուկների այս վիճակը: Նրանց առաջին գործն էր, կոտորածն սկսելուց առաջ, մերկացնել հայերին եւ նրանց հագուստը հագնել:*

եպս. Յովսէփեանցը[12], գիշերով հասնելով քաղաքի երկաթուղու կայարանը, այնտեղ ծանօթանում է «ժողովրդական կարծիքների եւ ճնշուած տրամադրութեան հետ: Երկմտութեան եւ մասամբ յուսալքութեան ոգին փռել էր իւր թեւերը ժողովրդի բացասական հոգեբանութեան վրայ: Ոմանք չէին քաշւում ասելու, թէ այս պատերազմը պիտի վերջանայ մեր պարտութեամբ»[13]: Նոյն յուշագրողը քիչ անդին դառնութեամբ արձանագրում է. «Ազգերի պատմութեան մէջ դժուար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտութիւն, ինչպէս մերն էր այդ օրերին: Միայն թաթարների արշաւանքների ժամանակ պատահել են այսպիսի անհասկանալի երեւոյթներ, ընդդիմութեան կատարեալ բացակայութիւն թշնամու դէմ»[14]: Անկման օրը Կարսում գերի ընկած նախարար Արտաշէս Բաբալեանն էլ նոյնն է վկայում. «Դիմադրութիւն չեղաւ. վիրաւորներ եւ սպաննուածներ (հայ - Գ. Ե.) զօրքից չկային: Տաճիկներից վիրաւորուած էին հինգ ասկեար միայն»[15]: Մինչեւ հոկտեմբերի 30-ի ուշ երեկոն թուրքական մի գումարտակ եւ քուրդ ձիաւորներն են գրաւուած պահել քաղաքը[16]: Ժողովրդի հոգեկան վիճակը յայտարարելով «անկայուն»՝ Ս. Վրացեանը յայտնում է, որ նա «իրեն սպառնացող ահաւոր վտանգի դիմաց անկարող եղաւ բաւարար կամք եւ վճռականութիւն ցոյց տալ»[17]: Կռուելու կամքի հարցում միակ բացառութիւնը Սուրմալուի երկրորդական նշանակութեան ճակատն էր, որի հրամանատարն էր ժողովրդի ու բանակի սիրած առաջնորդը՝ Դրօն: Այստեղ զօրամիաւորումները հերոսական դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս թուաքանակով գերազանցող թշնամուն: Այս ճակատում «կամաւոր կռուողները սրբազան պատերազմի մը շունչովը տոգորուած էին»[18]: Հաշուի առնելով այս հանգամանքը՝ սկսել էին զրոյցներ շրջել Դրոյին գլխաւոր հրամանատար կամ գոնէ Կարսի ճակատի հրամանատար նշանակելու մասին[19]:

Տեղին է նորից մէջբերել Հայ Գնդունու դիպուկ հաստատումը. «Իրենց կոչումին բարձրութիւնը չգիտցող մեր մտաւորականներն ու գլուխները՝ Հայկական բանակին ռազմական դիրքերու վրայ կրած պարտութենէն առաջ, այո՛, սաղմնաւորեր եւ պատրաստեր էին Կարսի անկումն ու գրաւումը: Ուրիշ խօսքով, **Կարսը, հայկ. թիկունքին մէջ հոկտ. 30-էն աւելի կանուխ ինկած էր անարժան եւ դաւաճան ղեկավարներուն ձեռքով**»[20]:

Գ. 2. Անառողջ մթնոլորտը զինուորական բարձրաստիճան հրամանատարների եւ պաշտպանութեան նախարարութեան յարաբե-

---

[12] *Գարեգին արք. Յովսէփեանց, ,Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէնե, ,Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը, էջ 27: Մեր հաշուումներով՝ արքեպիսկոպոսը քաղաք պէտք է հասած լինի հոկտեմբերի 10-ի՝ լոյս 11-ի գիշերը (նոյնը, էջ 18):*

[13] *Նոյնը, էջ 28: Ժողովրդի եւ բանակի պարտուողական հոգեբանութեամբ վարակուած լինելու մասին տե՛ս նաեւ նոյնը, էջ 37-39: ՀԹՊ, ,Հայրենիքե, 1926, թիւ 5, էջ 83:*

[14] *Գարեգին արք. Յովսէփեանց, ,Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէնե, ,Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը, էջ 41:*

[15] *Արտաշէս Բաբալեան, ,Կարսի անկումը, ,Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 62:*

[16] *Նոյն տեղում:*

[17] *Սիմոն Վրացեան, ,Հայաստանի Հանրապետութիւնե, Երեւան, 1993, էջ 521:*

[18] *ՀԹՊ, ,Հայրենիքե, 1926, թիւ 6, էջ 97: Ոգու գործօնում առաջնորդի դերի մասին տե՛ս քիչ անդին:*

[19] *Նոյն տեղում:*

[20] *ԿԱՊ, ,Մարտկոցե, 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2. ընդգծումն իմն է - Գ. Ե.:*

րութիւններում

Վերեւում արդէն գրել ենք Սեպուհ-զօրահրամանատարներ հակամարտութեան մասին, որի ընդամէնը մէկ օրինակն է Սեպուհի բրիգադի ոյժերի կոտորակումը պատերազմի սկզբնական շրջանում: Սեպուհի «հետ էին հայրենասէր սպայութեան եւ զօրքին սիրտն ու հոգին»[21], մինչդեռ ուսադիրներ կրող գեներալների ու զնդապետների համար նա «խորթ զաւակ» էր[22], «աչքի փուշ»[23]. վերջիններս նրան, Դրոյին, Անդրանիկին, Սմբատին եւ միւս հայդուկներին արհամարհանքով «խմբապետ» էին կոչում, «ռուսերէն կտրատելով» նրանց անուանում «Սեպուհ-Մեպուհ», «Սմբատ-Մըմբատ»[24], եւ որոնց գոյութիւնը, իրենց համոզմամբ, «անհամապատասխան [էր] արդիական պետութեան մը կենսական շահերուն եւ պահանջներուն, զայն կիամարէր տեսակ մը դիտմամբ ստեղծուած հակադիր ոյժ զինուորականութեանը»[25]: «Բարձր զինուորականութիւնը, զօր. Նազարբէգեանի գլխաւորութեամբ, չէր տաներ Սեպուհի եւ Դրոյի <…> նման ոչ կանոնաւոր եւ ոչ ուսեալ զինուորականները»[26], թշնամական վերաբերմունք ունէր «դէպի նախկին յեղափոխական հերոսներն ու ռազմիկները»[27], չորրորդ բրիգադը համարում էր «աւազակախումբ»[28]: Սեպուհը, իր կարգին, չէր վստահում զօրահրամանատարներին[29]: Գեներալներն ու գնդապետները անընդհատ դաւեր էին նիւթում Սեպուհի դէմ՝ աշխատելով որքան հնարաւոր է նրան հեռու պահել ռազմական գործողութիւնների բեմից: Փիրումեան-Սեպուհ տարաձայնութիւնը «մէկ կողմէ՝ բնական զարգացումն էր» Փիրումեան-նահանգապետ Ղորղանեան հակամարտութեան, «եւ միւս կողմէ՝ անուրանալի փաստն այն անհամերաշխութեանը, որ սկիզբէն ի վեր գոյութիւն ունէր մեր կամաւոր ռազմիկներուն եւ սպայութեանը միջեւ»[30]: Սեպուհի նկատմամբ այս անյարգալից մօտեցումը բարոյազրկում էր այն ժողովրդին, որը Սեպուհին ազգային հերոս էր համարում:

Թալանի բաժանման հարցում եւ այլ խնդիրներում անհամաձայնութիւնների պատճառով գեներալներ Փիրումեանի եւ Յովսէփեանի յարաբերութիւնները լաւ չէին[31]: Վերջինս «աններելի չափով»

---

[21] *Նոյնը, 5 նոյեմբերի, էջ 2:*
[22] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 66:*
[23] *Նոյնը, գ. 6, թ. 45:*
[24] *Նոյնը, գ. 7, մաս 3, թ. 386: Բացի զինուորական ակադեմիական կրթութիւն ունենալու կամ չունենալու հանգամանքից այս արհամարհանքն ունի նաեւ հոգեբանական բացատրութիւն: Այս հայդուկները ազգային-ազատագրական պայքարի ֆիդայական շրջանում դարձել էին ազգային խորհրդանիշ, իսկ ապագային հրամանատարները, որ հոգեբանօրէն չէին նոյնացել հայ ազգին, աւելին՝ ժխտում էին կամ, առնուազն, արհամարհում որպէս հայ ազգի խորհրդանիշ ընկալուող ամեն բան (լեզու, պետութիւն եւ պետական խորհրդանիշներ (հիմներգ, զինանշան, եւ այլն), անձեր եւ այլն): Ազգային խորհրդանիշները անձնական եւ ազգային հոգեբանական խտացումներ ենե (Ալբերտ Նալչաջեան, «Էթնիկական հոգեբանութիւնե, էջ 173), իսկ զօրահրամանատարների մեծ մասի հոգեբանական խտացումը ռուսական էր:*
[25] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 379: Սեպուհ-բարձրաստիճան զինուորականներ հակամարտութեան մասին յաւելեալ տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 70, մաս 3, թ. 338: ՀԹՊ, «Հայրենիքե, 1926, թիւ 5, էջ 82: Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերրե, էջ 96:*
[26] *ՀԹՊ, «Հայրենիքե, 1926, թիւ 5, էջ 82:*
[27] *Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերրե, էջ 96:*
[28] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 70:*
[29] *Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերրե, էջ 94:*
[30] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 149:*
[31] *Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւնե, Երեւան, 1993, էջ 508:*

ատում էր եւ դաւեր էր լարում իր անմիջական ենթականերից՝ չորրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Միրիմանեանի հետ[32], ինչպէս նաեւ կռւում էր գնդապետ Յարութիւնեանի հետ[33]: Վերջինս, որ ազգային ու պետական մտածողութեան եւ զինուորական պարտաճանաչութեան տարրեր ունէր, առաջին գնդի հրամանատարն էր. գեներալները նրա նկատմամբ տիեզ զգացումներ էին տածում եւ «նորան միշտ Կարսում էին պահում»[34]: Փիրումեանին Կարսի բերդապետ են նշանակում, երբ այդ օրերին զօրաց նախարարի օգնական, գեներալ Սիլիկեանը բացակայում էր Երեւանից: Վերադառնալով մայրաքաղաք՝ նա «շատ սուր եւ շատ անախորժ բացատրութիւն» է տալիս զօրաց նախարար, գեներալ Արարատեանին եւ սպարապետ Նազարբէգեանին՝ բողոքելով բերդապետի բարձր կոչմանը չհամապատասխանող Փիրումեանի նշանակման դէմ՝ դա համարելով «ցաւալի մի թիւրիմացութիւն»[35]: Սիլիկեանը կարծում էր, որ Փիրումեանը մի զումարտակի կամ էլ, «ամենաշատը, մի գնդի հրամանատար կարող է լինել եւ ոչ երբեք աւելի»[36]: Որոշւում է չեղեալ յայտարարել Փիրումեանի բերդապետ նշանակումը: Սակայն վերջինս «ուխտագնացութիւն է կատարում Երեւան, դէպի Աստղերի պալատը[37], «ընկերական շրջանները» եւ դրութիւնը դիւթիչ ձեւով փոխւում է», ու նա մնում է իր նոր պաշտօնում: Սիլիկեանը շատ բուռն կերպով բողոքում է եւ նորից ընդհարւում Նազարբէգեանի հետ[38]: ՀՀ անկումից յետոյ Նազարբէգեանը Թիֆլիսում խոստովանել է Ստեփան Ղորղանեանին, թէ զօրաց նախարար Ռուբէն Տէր-Մինասեանը «շատ անգամ անում էր իր կարգադրութիւնները առանց սպարապետի գիտութեան, եւ ես շատ անգամ բոլորից ուշ էի իմանում զինուորական նորութիւնները»: Օրինակ՝ Նազարբէգեանը Փիրումեանի գեներալ-լեյտենանտութեան աստիճան ստանալու մասին իմացել է «post factum»[39]:

Իր հերթին՝ գեներալ Փիրումեանը, նրա շտաբի պետ, գնդապետ Տէր-Առաքելեանը եւ շտաբի աւագ սպայ, փոխգնդապետ Աւշարովը «շարունակ կռւում էին իրար հետ, հայհոյում իրար…»[40]: Փիրումեանը եւ Կարսի ամրութիւնների հրետանու պետ գնդապետ Բաբաջանովն

---

[32] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 90: Յատկանշական է գլխաւոր հրամանատար Նազարբէգեանի խոստովանութիւնը, որ գեներալներ Յովսէփեանն ու Փիրումեանը միջնորդում էին Միրիմանեանին՝ ,այդ երկչոտ եւ անպէտք սպային… գեներալի աստիճան տալու: Երբ յանդիմանեցի դորա համար գեներալ Յովսէփեանին, վերջինս խոստովանւեց, որ իրանք ուզում էին գէթ այդ միջոցով պզատուել այդ գնդապետից…է (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 353):*

[33] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 22:*

[34] *Նոյնը, գ. 7, մաս 2, թ. 267:*

[35] *Նոյնը, մաս 3, թթ. 356, 392: Նոյնը, գ. 12, թ. 58:*

[36] *ՀՀ բանակին նախորդած Հայկական կորպուսում հրամանատար, գեներալ-մայոր Սիլիկեանի տեղակալն է եղել գնդապետ Դանիէլ-բէգ Փիրումեանը:*

[37] *Ստեփան Ղորղանեանն իր յուշագրութեան մէջ յաճախ է յիշատակում Երեւանում գտնուող ,Աստղերի պալատը, ,այդ աներեւոյթ ոյժըե, որ ,անջատ կառավարութիւնից եւ պարլամենտից, տնօրինում էր երկրի բախտըե (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 392-393): Մեր կարծիքով՝ նա նկատի ունի մասոնական կազմակերպութիւնը: Վտարանդիութեան մէջ, խատիսեանին կտեսնենք մասոնական Մեծ վարպետի՝ 33-րդ աստիճանով, իսկ Վրացեանին՝ 18-րդ աստիճանով:*

[38] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 392-393:*

[39] *Նոյնը, թ. 354:*

[40] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 22: Արժէ նորից յիշեցնել, որ Վահան Տէր-Առաքելեանը ժամանակին եղել է Կոմիտաս վարդապետի աշակերտը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում եւ հաւանաբար հոգեւորական դառնար, եթէ Առաջին համաշխարհային պատերազմը չբռնկուէր:*

«իրարու տակ փորելու եւ իրարու տապալելու» հարցում մրցում էին[41]: Գեներալներն ու գնդապետները աւարի բաժանման հարցերում (այս մասին՝ յետագայ շարադրանքում) անընդհատ տարակարծութիւններ ունենալով, միշտ իրար էին ամբաստանում եւ իրար հայհոյում[42]: Հոկտեմբերի 28-ին գեներալ Յովսէփեանին փոխարինած գեներալ Ղազարեանի գալուստը Փիրումեանը տհաճութեամբ է ընդունում[43]: Ղազարեանը երբ մեկնում է Յովսէփեանի կայանը, այնտեղ ռազմական քարտէզ չի գտնում՝ ապացոյցը իրենց գործի նկատմամբ սպաների համատարած անպատասխանատուութեան (այս մասին գրել ենք ռազմական պատճառների բաժնում): Այս փաստն արձանագրող Ստ. Ղորղանեանը յայտնում է, որ Ղազարեանն «առանց այդ ռազմական քարտէզի, ինքը Նապոլէոն (էլ լինէր - Գ. Ե.)՝ ոչինչ չէր կարող անել»[44]:

«Սպաների եւ զինուորների փոխյարաբերութիւնը շատ մասերում մտերմական չէր»[45]. ինչպէ՞ս լիներ, եթէ «հրամանատար կազմը շահագործում է[ր] մեր շարքային զինուորութիւնը իր անձնական օգուտների համար: Այդ մթնոլորտում հասարակ զինուորը չէր կարող պետական դաստիարակութիւն ստանալ, նա տեսնում էր մեծերի օրինակը եւ իրան էլ, ի հարկէ, չէր մոռանում… Այդ առանցքում խօսք չէր կարող լինել զինուորական կորովի, գաղափարի մասին: Պետականութիւնը, հայրենիքը, ազգային պատուախնդրութիւնը արդէն խորթացած, երանաւոր ուրուականներ էին»[46]: Մի խօսքով՝ ՀՀ բանակում տիրում էին ռուսական բանակից ժառանգուած «դեդովշչինայի» այլանդակ բարքերը[47]:

Գ. 3. Թշնամանքի հասնող հակամարտութիւնը Կարսի նահանգի քաղաքացիական եւ ռազմական իշխանութիւնների միջեւ

---

[41] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 430:
[42] Նոյնը, գ. 6, թթ. 22-24:
[43] Դրա պատճառն այն էր, որ բարձրաստիճան զինուորականութեան կողմնակիցների մասին նահանգապետի բողոքագրերի իսկութիւնը ստուգելու համար զօրաց նախարար գեներալ Արարատեանը 1919-ի ամառը որպէս քննիչ Կարս էր ուղարկել Ղազարեանին, որը հաստատել էր բողոքների հաւաստիութիւնը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 67-68), թէեւ ոչ ոք այդ թալանի հերոսներից դատի չկոչուեց, եւ բոլորը մնացին իրանց տեղերումե (նոյնը, մաս 2, թ. 291):
[44] Նոյնը, գ. 6, թ. 32:
[45] Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւնե, Երեւան, 1993, էջ 508:
[46] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թթ. 304-305:
[47] Այսօր եւս այդ բարքերը շարունակում են գոյատեւել ՀՀ բանակում: Այդ այլանդակութիւնը ՀՀ քաղաքական եւ զինուորական ղեկավարութիւնը, ՀՀ գլխաւոր ու ռազմական դատախազութիւնները եւ այլք անուանում են «ոչ կանոնադրական յարաբերութիւններե…

Այս տեսակէտից ուշագրաւ են հանրային քաղաքականութեան փորձագէտ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Աղասի Թադեւոսեանի դիտարկումները: Ըստ նրա՝ երրորդ հանրապետութիւնում «գողականե գործելաոճը «դարձաւ ներբանակային «կարգուկանոնիե հաստատման ձեւը՝ սպայական կազմի, զինուորական կազմի եւ նշուած երկուսի միջեւ փոխյարաբերութիւնները կարգաւորելիսե: Հեղինակի՝ ՀՀ բնակչութեան, մասնաւորաբար զօրացրուած զինուորականութեան շրջանում անցկացրած հարցախոյզը ցոյց է տուել, որ ՀՀ բանակում «գերակշռողը ոչ թէ կանոնադրական, այլ «գողականե ոճն է, ինչից ազատուելու միակ ելքը, շատերի կարծիքով, «կռուած տղերքից եբանակի սպայական կազմը զտելն էե՝ բանակը համալրելով «սպայական յատուկ պատրաստութիւն անցած սպաներով (Աղասի Թադեւոսեան, «Սոցիալական վախի երեւոյթը. արմատները եւ ձեւերը Հայաստանում (1991-1998 թթ.)ե, «Անցումային շրջանի էթնոհոգեբանական փոփոխութիւնների առանձնայատկութիւնները Հայաստանումե (զեղուածների ժողովածու), «Ռազմավարական եւ ազգային հետազօտութիւնների հայկական կենտրոնիե հրատարակութիւն, Երեւան, հոկտ. 1998, էջ 25):

Սա եւս նշում են բոլոր յուշագիրները[48]: Մի կողմից՝ Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի եւ միւս կողմից՝ բերդապետ, գեներալ Դանիէլ-բէգ Փիրումեանի, ռազմաճակատի կենտրոնական հատուածի հրամանատար գեներալ Արտեմ Յովսէփեանի ու նրանց ենթակայ գնդապետների եւ մաուզերիստների խմբերի միջեւ յարաբերութիւնները չափազանց լարուած էին: Փաստօրէն նահանգում երկիշխանութիւն էր: Այս հակամարտութիւնն ունէր բազմաթիւ պատճառներ, որոնցից գլխաւորներն են ալան-թալանի նկատմամբ գեներալների ու նրանց ենթակաների մեծ ախորժակն ու դրան՝ նահանգապետի խիստ հակառակութիւնը[49], եւ, երկրորդ, նահանգի մուսուլման (թուրք, քուրդ, կարափափախ եւ այլն) բնակչութեան նկատմամբ զինուորականների եւ նահանգապետի վարած տրամագծօրէն հակառակ քաղաքականութիւնը: Նահանգապետը վարում էր այլազգիներին, մասնաւորաբար քրդերին սիրաշահելու քաղաքականութիւն[50], մինչդեռ գեներալները, կողմնակից լինելով այլազգիների նկատմամբ կոշտ քաղաքականութեանը[51], իրականում հետապնդում էին մահմեդականներին կողոպտելով հարստանալու անառողջ նպատակներ: Փիրումեանը պահանջում էր իրեն նշանակել գեներալ-նահանգապետ եւ իրեն ենթարկել քաղաքացիական վարչութիւնը, մի բան, որին բացարձակապէս դէմ էր նահանգապետ Ղորղանեանը[52]: Զինուորականների գործողութիւնների պատճառով նահանգում թագաւորում էին կամայականութիւններն ու բռնութիւնները: ՀՀ կառավարութիւնը փոխանակ Ալեքսանդր

---

[48] Տե՛ս, օրինակ, Սիմոն Վրացեան, ,Հայաստանի Հանրապետութիւնե, Երեւան, 1993, էջ 508: Գարեգին արք. Յովսէփեանց, ,Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէնե, Ղօղուն չապաւինելու արդիւնքրե, էջ 34: Արտաշէս Բաբալեան, ,Կարսի անկումը, ,Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 59: Ստ. Ղորղանեանի յուշագրութիւնն ամբողջութեամբ (ՀԱԱ, ֆ. 477):

[49] Տե՛ս, օրինակ, ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 114:

[50] ,Հայաստանի ոչ մի շրջանում հայ-մահմեդական յարաբերութիւնները այնքան լաւ չէին, որքան Կարնոյում,- վկայում է Սիմոն Վրացեանը (,Հայաստանի Հանրապետութիւնե, Երեւան, 1993, էջ 392): Դրանում իր մեծագոյն ներդրումն է ունեցել նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանը:

[51] Ալեքսանդր Խատիսեան, ,Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումրե, ,Հայրենիքե, 1925, թիւ 6, էջ 50-51: Մեր կարծիքով՝ Կարսի անկման եւ առաջին հանրապետութեան կործանման քաղաքական պատճառների շարքում երկրորդական դեր չի խաղացել հանրապետութեան՝ իր ազգային փոքրամասնութիւնների նկատմամբ յստակ քաղաքականութիւն չունենալու փաստը: Դրանից օգտուել են ամեն տեսակի պատեհապաշտները: Օրինակ՝ Կարսի գեներալները նահանգի յոյներից կազմել էին կամաւորական խմբեր, որոնք ,մասնագիտացել էինե թուրքական եւ քրդական գիւղերի թալանման գործում (տե՛ս, օրինակ, ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 456-458), մի հանգամանք, որն իր բացասական դերն ունեցաւ նահանգում ազգամիջեան յարաբերութիւնները սրելու հարցում: Այս խնդրին աւելի մանրամասն անդրադարձել ենք մեր ,Հայ-քրդական յարաբերութիւնները Կարսի նահանգում 1919-1920 թուականներինե ուսումնասիրութեան մէջ (,Մերձաւոր Արեւելք. պատմութիւն, քաղաքականութիւն, մշակոյթ (յօդուածների ժողովածու)ե, ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2002, էջ 158-169): Այստեղ արժէ նշել, որ անկախութեան հռչակումից աւելի քան 15 տարի անց ՀՀ-ն այսօր եւս չունի օրէնք կամ յստակ հայեցակարգ իր ոչ հայազգի քաղաքացիների նկատմամբ տարուելիք քաղաքականութեան մասին:

[52] Ալեքսանդր Խատիսեան, ,Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումրե, ,Հայրենիքե, 1925, թիւ 6, էջ 51: Նահանգում 1919 թ. մայիսին՝ հայկական գերիշխանութեան հաստատումից անմիջապէս յետոյ, շատ կարճ ժամանակահատուած նահանգում հաստատուել է զինուորական իշխանութիւն, եւ գեներալ Արտեմ Յովսէփեանը նշանակուել է գեներալ-նահանգապետ (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 230): Յովսէփեան-Ղորղանեան հակամարտութեան պատճառներից մէկն էլ դա էր (նոյն տեղում):

Մակեդոնացու յանգոյն լուծելու Կարսի նահանգում իշխանութեան երկուութեան այս գորդեան հանգոյցը, բաւարարւում էր լսելով երկու կողմերի՝ միմեանց նկատմամբ բողոքները եւ… հարցի վճռումը մատնում բարձիթողի, հակառակ նրա, որ 1920 թ. մայիսեան դէպքերից յետոյ Կարս մեկնած Նիկոլ Աղբալեանի գլխաւորած խորհրդարանական յանձնաժողովը, ի տես այդ անբնական յարաբերութիւնների, կառավարութիւնից պահանջել էր փոխել խնդիրներ յարուցած բոլոր զօրահրամանատարներին եւ նահանգապետին[53]:

Գեներալներ-Կարսի նահանգապետ հակամարտութիւնն ուղեկցւում էր երկկողմանի բանսարկութիւններով, դաւերով եւ նահանգում անիշխանութեան խորացմամբ: Այս հակամարտութեանը մասնակցում էր նահանգի ՀՅԴ կառոյցը, որի անդամների մի մասը նահանգապետի կողմն էր, միւսը՝ զինուորականների. նահանգի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտէի անդամ, քաղաքագլուխ Նորիատեանը պաշտպանում էր զինուորականներին, քանի որ «յենուելով իր կուսակցական կոչման վերայ, մեծ ախորժակ ունէր Կարսի նահանգապետ դառնալու»[54]: Այս կուսակցականներն ու զինուորականները, դուրս գալով իրենց իրաւասութիւններից, խառնւում էին նահանգի եւ, առհասարակ, ՀՀ-ի քաղաքացիական, վարչական, տնտեսական ու կադրային գործերին, ինչի դէմ նահանգապետը անընդհատ բողոքում էր[55]: Այս հակամարտութիւնը, իր ծանր հետեւանքներով, շարունակուեց նոյնիսկ պատերազմական գործողութիւնների ամբողջ ժամանակահատուածում[56] եւ ճակատագրական ու աղիտաբեր եղաւ թէ՛ քաղաքի հայութեան եւ թէ՛ առհասարակ հայ ժողովրդի ու հայկական պետականութեան համար[57]:

Գ. 4. Քաղաքական եւ ռազմական պատկառագոյ առաջնորդ-

---

[53] ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 197, թթ. 3-4:
[54] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 180:
[55] Նոյնը, գ. 14, թթ. 1-2: Նոյնը, գ. 7, մաս 3, թթ. 394-396: ‚Կուսակցական (ՀՅԴ - Գ. Ե.) գերագոյն մարմինը չկարողացաւ պետական դաստիարակութիւն մտցնել իր մեծ կուսակցութեան շարքերըե,- ցաւով արձանագրում է Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորդանեանը իր յուշերում (նոյնը, գ. 14, թ. 2: Տե՛ս նաեւ նոյնը, գ. 2, թ. 5), չհասկացաւ, որ ‚հայդուկային սիստեմը տեղ չունի կառավարչական կազմումե (նոյնը, գ. 10, թ. 9): Նա բերում է արտառոց մի փաստ. Արդահանում գնդապետ Մազմանեանը ինքնագլուխ կերպով պատերազմական դրութիւն է հաստատում, եւ միայն նահանգապետի բողոքից յետոյ զօրաց նախարարը բեկանում է գնդապետի այդ հրամանը: Այդուհանդերձ ‚գնդապետը մնաց իր տեղում եւ շարունակում էր գնդապետի ուսադիրների տակ պարապել իր տնտեսութեամբ, թալանով, առեւտրով, բայց ոչ պետական եւ զինուորական գործովե (նոյնը, գ. 7, մաս 2, թ. 275): Այսքանից յետոյ կարելի՞ է ասել, որ Կարսի անկման նախօրեակին, ինքնասպանութեամբ վերջ տալով իր կեանքին, Մազմանեանը քաւած եղաւ իր բազում մեղքերը… Համակարծիք ենք պատմաբան-հրամանատար Բագրատ Ուլուբաբեանի տեսակէտին. ‚Դաւաճանութիւնն առհասարակ անհնար է քաւել նոյնիսկ անձնազոհութեամբե (Բագրատ Ուլուբաբեան, ‚Արցախեան գոյապայքարը՛ե, Երեւան, 1994, էջ 286): Իսկ Մազմանեանը դաւաճանել էր հայ սպայի պատիւը՝ թալանելով ի՛ր իսկ Հայրենիքը՝ նրա ազատագրուած տարածքներին վերաբերուելով իբրեւ թշնամու տարածքի…

[56] Գարեգին արք. Յովսէփեանց, ‚Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէնե, ‚Ոգուն չապաւինելու արդիւնքըե, էջ 34: Արտաշէս Քաբալեան, ‚Կարսի անկումըե, ‚Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 59:

[57] Ալեքսանդր Խատիսեան, ‚Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումըե, ‚Հայրենիքե, 1925, թիւ 6, էջ 51: Արարատ Յակոբեան, ‚Հայաստանի խորհրդարանը եւ քաղաքական կուսակցութիւնները 1918-1920ե, Երեւան, 2005, էջ 274:

հրամանատար(ներ)ի բացակայութիւնը

Հայ զինուորականութեանը պատկառանք չէր ներշնչում գերագոյն հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբէգեանի անձը: Նա «նորաստեղծ Հայաստանի պահանջներուն բաւարարութիւն տուող մարդը չէր»[58], նա «աւելի շոյող փիկցիա էր, քան թէ ցանկալի իրականութիւն - գեներալ Նազարբէգով թագաւորում էր, բայց ոչ կառավարում»[59]: «Մեզ պակասում էր մի իշխանալից հրամանատար միայն եւ հայ քաջերը պատրաստ կլինէին կրակը նետուելու», եւ այդ զօրահրամանատարի սրի հետեւից «Հայկական բանակն անձնուրաց կերթար»[60]: Ըստ գեներալ Սիլիկեանի՝ Նազարբէգեանն «առհասարակ իր եսը չունէր եւ միայն յարմարւում էր եւ բոլորի հետ համաձայնւում…»[61]:

Այս գործօնի առնչութեամբ Հայ Գնդունին խոր վրդովմունքով գրում է. «Քանի մը տասնեակ վարժապետներ եւ ասոնց մէջ ամենէն աւելի «ճարպիկները», դաւադիրները, սուտ հերոսներն ու կեղծ յեղափոխականները կկարծէին նախարար, վարչապետ, մեծամեծ ժողովներու նախագահներ եղած ըլլալ»: Նրանք չգիտէին եւ, աւելի դատապարտելին, չէին էլ ուզում սովորել «այն բոլոր բաները, որոնք անհրաժեշտ էին, անխուսափելի էին երկիր եւ ժողովուրդ կառավարելու համար»[62]: Չկային «ոտքի կանգնած բազմութիւնն օգտագործող, կամքերը կռռոց-կոփող վայրկեանի ղեկավարները»[63], հրապարակում երեւացող զօրահրամանատարները «ոչ մի բարոյական հեղինակութիւն չէին ներկայացնում հայ զինուորի աչքում: <…> Գաղափարական, ազգային նոյնիսկ հեռաւոր սկզբունքների մասին խօսելն անգամ աւելորդ» էր[64]: Պատերազմում եւ խաղաղութեան մէջ յաղթելու համար հայ ժողովուրդը կարիքն ունէր, եւ ունի այսօր եւս, համազգային միասնութեան[65], իսկապէ՛ս (եւ ոչ թե խօսքով կամ պաշտօնաձգտող

---

[58] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 381:
[59] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 16, թ. 41:
[60] Նոյնը, գ. 6, թ. 82: Տե՛ս նաեւ նոյնը, գ. 7, մաս 3, թ. 357:
[61] Նոյնը, գ. 7, մաս 3, թ. 393:
[62] ԿԱՊ, ,Մարտկոցե, 10 նոյեմբեր 1932, էջ 2: Արդեօք նոյնը չէ՞ նաեւ այսօր, երբ Արցախեան ազատամարտին մասնակցութիւն չունեցածներ կամ համեստ ներդրում ունեցածներն արժանանում են գեներալական ուսադիրների, զանազան ու զարմանազան շքանշանների եւ պարգեւատրումների, իսկ նահրիյունանեանների եւ քաղաքական դաւերի շնորհիւ՝ պատգամաւորական եւ նախարարական աթոռների: Նոյնը տիրում է նաեւ ՀՅ կրթութեան, գիտութեան, մշակոյթի եւ, առհասարակ, կեանքի բոլոր ոլորտներում. գիտութիւնների թեկնածուն եւ գիտութեան մէջ համեստ ներդրում ունեցածը դառնում է Գիտութիւնների ազգային ակադեմիայի ինստիտուտի տնօրէն, նորաթուխ դոկտորը կամ ազգային պատմագրութիւնն ու ինքն իրեն վարկաբեկած պատմաբանն ընտրւում է ակադեմիկոս, Ազգային ժողովի դարպասից ներս սողոսկած դատարկաբան պատգամաւորը՝ քաղաքական գիտութիւնների դոկտոր եւ այլն: Ողբերգութիւնը սակայն հենց այն է, որ սրանք հաւատում են կամ հաւատալ են ձեւացնում, որ իրենք իսկապէս արժանի են այն պաշտօններին եւ կոչումներին, որոնք շնորհուել են ոչ թէ իրենց դրական, այլ բացասական յատկանիշների համար: Այս անբնական երեւոյթը նկատի ունենալով 2006 թ. վերջին օրերին մի հեռուստաելոյթի ժամանակ էթնոհոգեբան, հոգեբանական գիտութիւնների թեկնածու Ալբերտ Նալչաջեանը ՀՅ-ն ախտորոշեց որպէս ,կեղծ հեղինակութիւնների երկիրե: Նոյնպիսին է եղել նաեւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը՝ յատկապէս իր կործանման նախորդած ամիսներին:
[63] ՀԹՊ, ,Հայրենիքե, 1926, թիւ 6, էջ 97:
[64] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 252:
[65] Յատկանշական է, որ մինիստր-նախագահ (վարչապետ) Ալեքսանդր Խատիսեանը յայտարարում էր, թէ ,Հայաստանը 40 հազար կամ 60 հազար զօրք ունի եւ կարօտ չէ արեւմտահայութեան կամ արտասահմանի

կեղծաւորների շեփորած) գաղափարապաշտ, հայրենասէր, հեռատես եւ պատկառազդու քաղաքական եւ զինուորական առաջնորդների: Ոչ միայն բանակի անձնակազմը, այլեւ հասարակ ժողովուրդը չէր հաւատում իր զօրահրամանատարների կարողութիւններին եւ յարգանք չունէր նրանց նկատմամբ[66]: Զանազան պատճառներով, յատկապէս ՀՀ ղեկավար դէմքերի անհամապատասխան գործունէութեան հետեւանքով, արեւմտահայ գաղթականութիւնը երկրում իրեն խորթ էր զգում: « «Հայաստանի հանրապետութիւն» խօսքն էլ ընդունելի չէր շատերի համար, եղածը սոսկ «Արարատեան Հանրապետութիւն» էր»: «Այդ «Հանրապետութեան» մէջ դեռ շատ բանից՝ օրէնքներից ու լեզուից սկսած մինչեւ ներքին կարգերը, մինչեւ հանրային կենցաղն ու բարքերը՝ ռուսի հոտ էր բուրում: Արեւմտահայութեան մտքին ու զգացմունքներին խորթ էր այդ, անհարազատ»[67]:

Հայութեանը, մասնաւորաբար Կարսի նահանգի ռազմական ու քաղաքացիական իշխանութիւնների պառակտուածութեանը հակառակ Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ արշաւող թուրքական բանակն ունէր քաղաքական եւ զինուորական մէկ ղեկավար՝ 38 տարեկան, գերմանական զինուորական ակադեմիական բարձրագոյն կրթութիւն (որը յատկանշւում է կարգապահութեան եւ ռազմական հոգեբանութեան նկատմամբ խստագոյն մօտեցումով) ստացած, Առաջին աշխարհամարտին մեծ փորձառութիւն ձեռք բերած, «ընդունակ եւ լուրջ զօրավար»[68], պատկառազդու մէկ անձ՝ Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան, որն իր անձի մէջ միաւորում էր նաեւ այլ կարեւոր որակներ՝ քաղաքագէտն ու դիւանագէտը, ռազմական գործիչն ու

զանգուածային զինուորագրութեանե (ԿԱՊ, ,Մարտկոց, 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2): ՀՀ ղեկավարութեան մեծ մասի նման մտայնութի՞ւնն էր, թէ՞ սփիւռքահայութեան հայրենասիրութեան պակասը, որ սփիւռքը ,յուզուած ականատեսը եղաւ մեր զօտեմարտին,- հարց է տալիս Կարօ Սասունին (ՀԹՊ, ,Հայրենիք, 1926, թիւ 11, էջ 112): Նոյնը կրկնուեց Արցախեան ազատամարտի ընթացքում, որին մասնակցած սփիւռքահայերի թիւը կարելի է հաշուել երկու ձեռքի մատների վրայ…

[66] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 381: Ժողովրդի մեծ մասը չէր հաւատում նաեւ իր քաղաքական ղեկավարներին:

[67] Սիմոն Վրացեան, ,Հայաստանի Հանրապետութիւնե, Երեւան, 1993, էջ 269-270: Այսօր եւս նոյն խայտառակ վիճակն է Հայաստանի երրորդ Հանրապետութիւնում, այն փոքր տարբերութեամբ, որ ռուսերէնի եւ ռուսական բարքերի կողքին հայկական արժէքների դէմ ՀՀ-ում լրջօրէն մրցակցում են անգլերէնն ու եւրօ-ամերիկեան բարքերը, եւ շատ անգամ յստակ չէ, թէ ՀՀ-ն հայկակա՞ն, թէ՞ մի այլ բնոյթի պետութիւն է: Բաւարարուենք՝ մէջբերելով ընդամէնը մէկ օրինակ: 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին իր անկախութիւնը հռչակած պետութեան մէջ, որի պետական ՄԻԱԿ լեզուն հայերէնն է, պետական բազմաթիւ հիմնարկներում տիրապետում է ռուսերէնը. նոյն պետութեան սահմանների հաստման ժամանակ պետական դրոշմակնիքը ամբողջ 14 տարի եղել է բացառապէս ռուսերէնով, ընդ որում, մինչեւ 1998-ը՝ ,Ռոսսիա, Երեւանե խայտառակ բովանդակութեամբ, այնուհետեւ՝ ,Արմենիա, Երեւանե նշումներով, եւ միայն 2005 թ. աշնանն են հայոց տառերը յայտնուել այդ դրոշմակնիքի վրայ (այդ տարիներին ՀՀ սահմանը հատել են օրնիբուն ազգային արժէքներից բարբառող ,մտաւորականներե եւ այլազան չափ ու կշռի եւ ոլորտների բիւրաւոր գործիչներ՝ լռելով այդ ամօթալի երեւոյթի հանդէպ…): Եւ ասել, թէ վերջին 9 տարիներին ՀՀ կառավարութիւնը ղեկավարել է ինքն իրեն նժդեհեան եւ ցեղակրօն յայտարարած վարչապետը, պարզապէս հայհոյանք է մեծ հայորդու յիշատակին… Այսօր եւս ամենասարսափելի այլանդակութիւններն ու ապազգային-հակազգային քայլերը կատարւում են հանրապետա-հաշուակցական կեղծ ազգայնական, իրականում՝ ազգայնականութեան գաղափարը հիմնովին վարկաբեկած իշխանութիւնների օրօք, նրանց կողմից կամ, առնուազն, նրանց հովանաւորութեամբ:

[68] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 17, թ. 22:

թուրքական ազգային գաղափարախօսութեան՝ համաթուրքականութեան գաղափարակիրն ու դրա անձնական պայծառ օրինակը: Նա նաեւ հմուտ հոգեբան էր, եւ իր այս հմտութիւնն ի գործ էր դնում թէ՛ իւրայինների եւ թէ՛, մանաւանդ, հակառակորդի նկատմամբ[69]: Հայոց միջավայրում այդ օրերին նման թուրք ղեկավարին կարող էր հակակշռել միայն Գարեգին Նժդեհը, որոշ վերապահութեամբ՝ նաեւ Սեպուհը: Սակայն Նժդեհը զբաղուած էր Սիւնիքում, իսկ Սեպուհին մեկուսացրել էին ռազմական հրամանատարներն ու նրա նկատմամբ ոչ պակաս նախանձ տածող զօրաց նախարար եւ պետութեան ու ՀՅԴ բիւրոյի փաստական դիկտատոր Ռուբէն Տէր-Մինասեանը:

Առաջնորդի անձնական օրինակը շատ վարակիչ է մասնաւորաբար արտակարգ իրավիճակներում, օրինակ՝ պատերազմի ժամանակ: Մինչ Կարաբէքիր անձնապէս էր առաջնորդում իր զօրքերը, հեռադիտակը ձեռքին հետեւում ռազմական գործողութիւններին եւ տեղում օպերատիւ որոշումներ ընդունում ու հրամաններ արձակում, հայոց բանակի հրամանատարութիւնը նստում էր փափուկ բարձերի վրայ՝ Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում կամ Կարսի ձորում տեղակայուած շտաբի շէնքում (որտեղից «երկնքի մի կտոր տեսնելու հնարաւորութիւն ունէր միայն»[70]) եւ ոչ թէ քաղաքի իշխող Կարադաղի ամրութիւններում, որտեղից հեռադիտակով կարելի էր հետեւել գործողութիւններին[71]: Փիրումեանը «շատ քիչ անգամ Կարսէն դուրս եկաւ իրեն յանձնուած շրջանին եւ դիրքերուն ու ամրութիւններուն ծանօթանալու»[72]: Այսքանը բաւարար չէր կարծէք, ճակատագրական

---

[69] *Դրա վառ ապացոյցներից է Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնների ժամանակ նրա պահուածքը: ՀՅ պատուիրակութեան անդամ, Կարսի երբեմնի նահանգապետ Մտեփան Դողոնեանին բարոյապէս եւ հոգեպէս ճնշելու համար ցուցադրաբար եւ ,վեհանձնօրէնե ժամանակաւորապէս նրան է տրամադրում նահանգապետի՝ աւար ինկած ու Կարսից Ալեքսանդրապոլ բերուած աւտոմեքենան եւ անկողինը, իսկ նրա՝ հրամանատարական սեղանին դրուած էր նահանգապետի գրենական պիտոյքը, վերջին օրը ճաշ է մատուցում հայ պատուիրակներին… նահանգապետի՝ տան սպասքով… (ՀԱԱ, ֆ. 477, գ. 16, թթ.17-19): Հայ բանագնացներին հոգեպէս սպանելու համար Կարաբէքիրն իր ներկայացրած համաձայնագրի նախագիծ-վերջնագրին կցել է մի յուշագիր, որի բովանդակութիւնը վրիպել է հայ պատմագրութեան ուշադրութիւնից: Այնտեղ թուրք հրամանատարը, ի շարս այլ բաների գրել է, թէ հայերը սեփական ոչինչ չունեն. չունեն… սեփական պատմութիւն, մշակոյթ, նոյնիսկ՝ երաժշտութիւն, երգ ու պար, սեփական ճաշատեսակներ. դրանք բոլորը վերցրել են… իրենցից՝ թուրքերից: Նման հանգամանքները նկատի ունեն, երբ ասում են. ,Յաղթողներին չեն դատում:*

[70] *Արտաշէս Բաբալեան, ,Կարսի անկումը, ,Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 68:*

[71] *Այս մասին տե՛ս, օրինակ, Արտաշէս Բաբալեան, ,Կարսի անկումը, ,Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 68: ԿԱՊ, ,Մարտկոցե, 1932 թ., 8 նոյեմբերի, էջ 2: ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 368: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ արդէն գերութեան մէջ Կարաբէքիրի շտաբի պետ Խալիլ բէյը, երբ հարցնում է Միլիկեանի շտաբի պետ Վեքիլովին, ,թէ ո՞ր դիրքերից էիք դուք, գեներալ Փիրումովի հետ վերջին օրերը դիտում ռազմաբեմըե, նա պատասխանել է՝ ,Կարսի ամրութիւնների վերայե-ից: ,Մենք Կարաբէքիր փաշայի հետ այդպես էլ կարծում էինքե,- հեգնել է թուրք սպան (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 368):*

[72] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 383: Նոյնը հաստատում է նաեւ Ստ. Դողոնեանը: Հետեւաբար հիմնազուրկ է պատմաբան Յարութիւն Թուրշեանի կարծիքը, որ Փիրումեանը ,այն զինուորականներից չէր, որոնք ամահով հեռաւորութիւնից են ղեկավարում կռիւը: Դանիէլ-բէգն անմիջապէս մեկնում է կրակի առաջին գիծը, սակայն աւտոմոբիլային աղէտ է տեղի ունենում, որի հետեւանքով կոտրւում է նրա ոտքըե (Յարութիւն Թուրշեան, ,Սարդարապատի հերոսը (Դանիէլ-բէգ Փիրումեան) (1863-1922)ե, ,Բանբեր Հայաստանի արխիւներից, 1969, թիւ 1, էջ 179): Թուրշեանը հիացած է Փիրումեանի անձով, որին անուանում է ,վճռական ու քաջ զնդապետե, ,հերոսե եւ այլն: Չժխտելով հանդերձ Դ. Փիրումեանի իսկապէս մեծ ու հերոսական դերակատարութիւնը*

օրերին նա աւտովթարի հետեւանքով կոտրել էր ոտքը եւ պառկում էր ձորի շտաբի շէնքում:

Գ. 5. Ալան-թալանի մղուցքը ՀՀ քաղաքական դեկավարութեան միջավայրում եւ Կարսի նահանգի կանոնաւոր ու անկանոն զօրամիաւորումներում

Այս մասին հարիւրաւոր վկայութիւններ կան բոլոր հեղինակների յուշագրութիւններում[73], յատկապէս նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանի անտիպ յուշերում, ինչպէս նաեւ արխիւային փաստաթղթերում: Թալանի հարցում իր անձը վարկաբեկել էր Սարդարապատի հերոսամարտի համար «մեր դարաշրջանի Վարդան Մամիկոնեան»[74], «Վաղդան Սպարապետ»[75] հռչակուած, գեներալ Դանիէլ-բէգ Փիրումեանը[76]: Այս ոլորտում յատկապէս «փայլում» էր գեներալ Արտեմ Յովսէփեանը, որը պատերազմական գործողութիւնների օրերին աւելի շատ զբաղուած էր իր թալանը ապահով տեղ հասցնելու հարցով, քան զօրամիաւորումների հրամանատարութեամբ[77]: Իր վկայութիւնը վերագրելով ժողովրդին, Գարեգին արք. յայտնում է, որ «նորան «թալանչի» եւ «անասունների վաճառական» էին անուանում, որ թուրք եւ քուրդ տարրերից յափշտակելով նրանց անասունները, որպէս խոռվարարների պատժելու պատրուակով, վաճառում էր Վրաստանի վերայ»: Սակայն այդ զինուորները կարիքը չունէին այդպիսի «զրոյցներ» լսելու, քանի որ իրենց մի մասը եւս պարտադրաբար, ոմանք էլ՝ սիրայօժար մասնակցել են այդ կողոպուտներին, մի մասն էլ յօգուտ սեփական անձին իւրացնելով[78]: Ընդ որում, զինուորները տնային իրերը

Սարդարապատի ճակատամարտում, ցաւօք, հաստատում ենք, որ նա չմնաց հերոսին վայել իր բարձրութեան վրայ, բարոյական ահաւոր անկում ունեցաւ՝ իր դէմ անկման տանելով իրեն վստահուած Կարսն ու ՀՀ-ն:

[73] Տե՛ս, օրինակ, Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 93:

[74] Բանաստեղծ Նահրի Զարեանը Փիրումեանին այդպէս է որակել Սարդարապատի հերոսամարտի 50-ամեակին նուիրուած հանդիսութեան ժամանակ:

[75] Գարեգին արք. Յովսէփեանց, «Կեանքիս ամենաղժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէնե, «Ոգուն չապաւինելու արդիւնքնե, էջ 29:

[76] Գեներալ Դանիէլ-բէգ Փիրումեանը տիպիկ օրինակն է այն հերոսի, որը, չդիմանալով գայթակղութիւններին, հեշտութեամբ ընտրում է անբարոյականութեան ուղին եւ այդ ճանապարհով ընթանում դէպի սեփական անձի եւ սեփական ազգի կործանում: Այստեղ արժէ յիշել Նժդեհի իմաստուն միտքը. «Կեանքում դժուար է հերոսանալը, բայց աւելի դժուար է հերոս մնալը, իսկ Էլ աւելի դժուար՝ հերոս մեռնելը»:

[77] Այս մասին տե՛ս ՀԹՊ, «Հայրենիքե, 1926, թիւ 5, էջ 87:

[78] Նոյն երեւոյթը տեղի է ունեցել նաեւ Արցախեան ազատամարտի ընթացքում եւ դրանից յետոյ, երբ հայանուն բաշիբոզուկներ, ազատագրուած տարածքները համարելով թշնամու տարածք, անխնայ կողոպտում էին հայոց Հայրենիքում ադրբեջանցիների թողած հարստութիւնները: Այդ թալանչիների մի մասը, գեներալ Յովսէփեանի նման, այսօր էլ զարդարուած է գեներալական ուսադիրներով ու կարմրերից շալվարով, իր անձի շուրջը հերոսի դափնիներով պարուրուած առասպելներ է հիւսել տալիս, արժանանում ՀՀ նախկին ու ներկայ նախագահների առատաձեռն շնորհներին, միջամտում պետութեան քաղաքական, վարչական ու յատկապէս տնտեսական կեանքին՝ իր «մեծ» ներդրումն ունենալով ՀՀ այսօրուայ հասարակութեան անբարոյականացման գործում՝ դուռը լայն բանալով մեր յետագայ կործանման համար: Ըստ Աղասի Թադեւոսեանի՝ մերօրեայ ՀՀ բանակում «պայական հեղինակութիւնների մէջ գերիշխող են անգրագիտութիւնը եւ «ախպերութիւնը է (Աղասի Թադեւոսեան, «Սոցիալական վախի երեւոյթ. արմատները եւ ձեւերը Հայաստանում (1991-1998 թթ.)է, «Անցումային շրջանի էթնոհոգեբանական փոփոխութիւնների առանձնայատկութիւնները Հայաստանումե (զեկուցածների ժողովածու), «Ռազմա-

կողոպտելուց յետոյ սկսում էին հնձել հարուստ արտերը եւ թոյլ չտալ, որ «աւելի սոված հայ գիւղացիութիւնը գէթ մասամբ օգտուէր ձրիաբար ձեռք անցած այդ հսկայական հարստութիւնէն»[79]: Յուշագրողը դիպուկ նկատել է տալիս. «Հոգեբանական այս դրութեան մէջ հայ գինուորը ո՛չ ընդունակ էր կռուելու եւ ո՛չ ալ իր կացութեանը մասին վճիտ գաղափար մը ունենալու»[80]: Կողոպուտի հարցում, «ըստ աստիճանների, հրամանատարական կազմը բաժանել էր իրար մէջ «ազդեցութիւնների գոնաները», եւ ամեն մէկը գծել էր իր տնտեսական իրաւասութեան սահմանը», նկատել է տալիս նահանգապետ Ղորղանեանը[81]:

Թալանել են նոյնիսկ պետական պաշտօնեայ, ՀՀ բանակի Օլթի մուտքից յետոյ այնտեղ գաւառապետ նշանակուած քուրդ Էզօ բէգի 800 գլուխ ոչխարի հօտը՝ նրա երկու հովիւներին սպաննելով[82]: 1920 թ. ամառուայ ընթացքում Կարսից մինչեւ Օլթի տարածքի թուրքական եւ քրդական գիւղերը «ենթարկւում էին սիստեմատիկ թալանի ու բռնութեան»[83]: Այս մասին Կարսի նահանգապետը տեղեկացրել է Երեւան եւ առաջարկել թօղոնը պետականացնել: Առաջարկը յարուցել է կողոպուտով յղփացած բարձրաստիճան հրամանատարների թշնամանքը: Մի խօսքով՝ ինչպէս մերօրեայ ՀՀ-ում, գերիշխել է «մեր դէմ խաղ չկայ» լկտի կարգախօսը՝ բռնաբարելով օրինականութիւնն ու, առհասարակ, պետականութեան, բարոյականութեան, արդարութեան եւ այլ վսեմ գաղափարները:

Ալան-թալանին «եռանդագին» ակտիւութիւն է ցուցաբերել առաջին գնդի հրամանատար, գնդապետ Յովհաննէս Մազմանեանը: Քաջ եւ հայրենասէր սպայի համբաւի տիրացած այս զինուորականը գեներալ Արտեմ Յովսէփեանի աջ բազուկն էր թալանի գործում[84] եւ յօգուտ նրան ու սեփական անձի կատարում էր սպային ոչ վայել արարքներ: Այդ գործում նրան մեծապէս օգնում էին այսպէս կոչուած «կամաւորները»՝ ձիաւոր մաուզերիստները[85]:

Ամենաթողութիւնն ու սանձարձակութիւնը հասել էին ամենավառ երեւակայութիւնից անդին: Նման մի օրինակ է բերում Կարսի երբեմնի նահանգապետն իր յուշերում. «Գեներալներից մէկը, որ սիրում էր ժամերով ուղիղ գծով խօսել Երեւանի իր բարեկամների հետ օրուայ նորութիւնների մասին եւ այդպիսով զբաղեցնել իր պատմութիւններով հեռագրական միակ գիծը, գեներալի [եւ] Աստղերի Պալատի մի անդամի միջեւ տեղի է ունենում հետեւեալ բանախօսութիւնը – N ջան, ասում է գեն. Փիրումով, քեզ շատ եմ կարօտել, ե՞րբ ես գալու Կարս, թալանի քո բաժինը պահել եմ…»: Ղորղանեանը յայտնում է, որ եթէ նոյնիսկ դա կատակ էր, ապա գոնէ չպէտք է արուեր «հրապարակաւ, Երեւանի եւ Կարսի հեռագրատան բազմաթիւ պաշտօնեաների ներկայութեամբ», որի հետեւանքով այս խօսակցութիւնը «մի ժամից յետոյ բերանից բերան

վարական եւ ազգային հետազօտութիւնների հայկական կենտրոնիե հրատարակութիւն, Երեւան, հոկտ. 1998, էջ 25):

[79] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 199:*

[80] *Նոյն տեղում:*

[81] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 272:*

[82] *Նոյնը, թթ. 265, 269-271:*

[83] *Նոյնը, թ. 277: Օլթիի շրջանում եւ ընդհանրապէս Կարսի նահանգում թալանի եւ դրան՝ զինուորականութեան մասնակցութեան մասին յաւելեալ տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թթ. 303-304, մաս 3, թ. 312:*

[84] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 34: Արտաշէս Բաբալեան, ,Կարսի անկումը, Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 59, 62:*

[85] *Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 59:*

էր անցնում թէ՛ Կարսում եւ թէ՛ Երեւանում…»[86]:

Թալանում էին ոչ միայն մահմեդականների ունեցուածքն ու պետական հարստութիւնը, այլեւ, զինուորական կարիքների անուան տակ, բարձրաստիճան սպաները կողոպտում էին Կարսի ամրութիւններում ցարական կառավարութեան կուտակած հսկայական գոյքը[87]: Թալանն այնպիսի ծաւալ էր ընդունել, որ Կարսի անկումից մի շաբաթ առաջ, երբ որոշում են կարգի բերել բերդի ամրութիւնները, պարզւում է, որ նրանք զուրկ են էլեկտրականութիւնից ու ջրից, հեռախօսային եւ հեռագրական սարքերից, հետեւաբար նաեւ կապից թէ՛ միմեանց հետ, թէ՛ բերդի շտաբի ու հրետանու հրամանատարի հետ[88]: Գողացուել էին նաեւ… աւտոմեքենաները եւ Թիֆլիսում վաճառուել[89]: Դրա հետեւանքով պատերազմի օրերին «Կարսի Հայկական բանակը տրանսպորտ չունէր», եւ գեներալները ստիպուած դիմել են նահանգապետին, որպէսզի նրա աւտոմեքենայով փամփուշտ հասցուեր ռազմաճակատի զօրամասերին…[90]

Հայկական բանակի Օլթի մուտքից յետոյ թալանն այնպիսի համատարած բնոյթ է կրել, որ Կարսի նահանգապետն իր յուշերում հառաչում է. «Եւ ո՞ւմ դէմ ես պէտք է կռուէի, ամբո՞ղջ Հայկական բանակի»…[91]

Կողոպուտներին մասնակից զինուորականները չէին պատժւում: Երբ թալանն ահռելի չափեր է ընդունում ու հետաքննութեամբ հաստատւում, Նազարբէգեանը խստօրէն հրամայում է վերջ տալ դրան, բայց ոք ոք չի ենթարկւում սպարապետի հրամանին: Որեւէ ազդեցութիւն չի գործում նոյնիսկ Փիրումեանին դատի տալու Նազարբէգեանի սպառնալիքը: Աւելին՝ Փիրումեանը դրանից յետոյ ստանում է աւագ զօրավարի (գեներալ-լեյտենանտ) աստիճան…[92]

Թալանի հարցում գեներալներին ու գնդապետներին մեծ «օժանդակութիւն» են մատուցել մաուզերիստներն ու նրանց խմբապետները, որոնք Հայրենիքի պաշտպան «կամաւորականների» անուան տակ յայտնուել էին Կարսի մարզում ու կցուել այս կամ այն սպային. «Գրեթէ ամեն մի սպայ ուներ իր <…> «խումբը» »[93]: Նրանք զբաղուել են ոչ միայն թալանով, այլեւ բռնաբարութիւններով եւ սպանութիւններով: Կողոպուտի հերթական արշաւից վերադառնալով Կարս՝ նրանք «հիւրանոցներում վատնում էին շատ մեծ գումարներ՝ հիւրասիրելով գեներալներին», ովքեր «այդ գեղխութեան ընդմիջումներում թուղթ խաղալով, տանում եւ տարւում էին միլիոններ…»[94]: Խմբապետների մէջ իրենց բաշիբոզուկութեամբ յատկապէս «փայլել» են Փիլոսն ու

---

[86] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թթ. 39-40: Նկատի ունենալով այն փաստը, որ այս զրոյցից յետոյ գեներալ Նազարբէգեանի պահանջով սկսուած հետաքննութիւնը մնացել է անհետեւանք, յարգելով հանդերձ անմեղութեան կանխավարկածի դրոյթը, հակուած ենք կարծելու, որ Փիրումեանի խօսակիցը պատերազմական նախարար, գոռոզ Ռուբէն Տէր-Մինասեանն էր:*
[87] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 50:*
[88] *Նոյնը, թ. 51: Տե՛ս նաեւ նոյնը, մաս 3, թ. 365:*
[89] *Նոյնը, գ. 7, մաս 1, թ. 61: Տե՛ս նաեւ նոյնը, մաս 3, թ. 364:*
[90] *Նոյնը, մաս 1, թ. 64:*
[91] *Նոյնը, մաս 2, թ. 276:*
[92] *Նոյնը, թթ. 243-244, 251:*
[93] *Նոյնը, թ. 262:*
[94] *Նոյնը, թ. 283: Այսօր պատկերը գրեթէ նոյնն է, այն տարբերութեամբ, որ զեխութեան ու բախտախաղի վայրերի շարքում են նաեւ Մոսկուան, Լաս Վեգասն ու յատկապէս ոմանց պաշտած Մոնտէ Կարլօն՝ իրենց խաղատուներով ու անառականոցներով…*

Մուրադխանը[95]: Այս հրոսակախմբերը մեծապէս նպաստել են նաեւ կանոնաւոր զօրքի մէջ անկարգապահութեան տարածմանը: Նրանք ճակատից փախչողների առաջին շարքում էին[96]: Խմբապետներ Փիլոսի եւ Մուրադխանի տղերքը չէին խորշում պատերազմի օրերին իսկ կողոպտելու Կարսի իրենց հայրենակիցների բնակարանները[97]: Կողոպուտով զբաղուել են Սմբատի՝ համեմատաբար չվարկաբեկուած ձիաւոր կամաւորներն անգամ[98]:

Խմբապետների ղեկավարած կամաւորականներին հիանալի է բնութագրել Մեպուհի բրիգադում ծառայած անանուն յուշագրողը: Նրանց նա համարում է «սրիկայ», «որոնք միայն թալանի եւ բռնաբարութեան համար են գալիս ռազմաբեմ, չափից դուրս շռայլ են եւ անհասկացող: <…> Նրանք մեր ամենավտանգաւոր պահին իսկոյն դուրս են գալիս մեր սահմանները պաշտպանելու, անպայման զգալի կերպով թեթեւացնում են մեր ծանր դրութիւնը, բայց դրա հետ միասին այնքան անկարգութիւն, թալան եւ բռնաբարութիւններ են անում, որ եթէ նրանց շահն ու օգուտը կշռելու լինենք, տակը միայն տխուր յիշողութիւններ են մնում»[99]: Այս տարրին հիանալիօրէն է բնութագրում մէկ այլ յուշագրող՝ Վահէ Արծրունին. « «Մավզերիստ»ներուն ինքնունինը տոկոսը, չունենալով ո՛չ զինուորի կարգապահութեան գիտակցութիւնը եւ ո՛չ ալ պետական պաշտօնեայի մտածողութիւնը, անհամեմատօրէն աւելի լայն ասպարեզ տուաւ իր կենդանական բնազդին, քան միւս դասերը…»: Մի քանի տող յետոյ նա շարունակում է. ««Մավզերիստ»ներու թալանի ախորժակը ո՛չ չափ ունէր եւ ո՛չ սահման, ո՛չ կարգ գիտէր եւ ո՛չ ժամանակ: Հերիք էր, որ առիթ մը ներկայանար հարստանալու, անձնական վրէժ լուծելու եւ կամ պղտոր ջուրին մէջ ձուկ որսալու՝ անոնք մի՛շտ պատրաստ էին»[100]: Հենց այդ «հայրենասէր»-բաշիբոզուկները՝ Փիլոսը, Մուրադխանը, Աբգարը եւ իրենց տղերքը առաջինն են փախել Կարսի ռազմաճակատի Բէգլի Ահմէդի հատուածից սեպտեմբերի 29-ի թուրքական յարձակման առաջին իսկ ժամին[101]: «Մեր կամաւորները բուն կռուի պահուն կգերադասէին թիկունքը թալանելով զբաղուիլ, քան թէ իրենց պարտականութիւնը կատարելով մտահոգուիլ»[102]: Ժողովուրդը նմաններին վերաբերում էր «թէ՛ որպէս դասալիք եւ թէ՛ որպէս հին թալանչի»[103]:

Մի խօսքով՝ թալանի մոլուցքով վարակուել են շատ շատերը՝ զօրահրամանատար, սպայ, զինուոր, կամաւոր, պետական ծառայող, շարքային քաղաքացի, «նոյնիսկ կեդրոնի համազգային

---

[95] Յուշագրողների մեծ մասը յիշատակում է այս ստահակներին. տե՛ս, օրինակ, Գարեգին արք. Յովսէփեանցի՝ օրագիրը, ,Բանբեր Հայաստանի արխիւներէ, 1989, թիւ 3, էջ 131:
[96] Արտաշէս Բաբալեան, ,Կարսի անկումը, ,Հայրենիքը, 1923, թիւ 12, էջ 62:
[97] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 131-132:
[98] Նոյնը, էջ 154: Ռազմական գօտում մաուզերիստների անօրինականութիւնների մասին յաւելեալ տե՛ս Անանուն, ,Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 31, 83: Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 31, 124, 156:
[99] Անանուն, ,Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 31:
[100] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 31:
[101] Անանուն, ,Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը, էջ 83:
[102] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 156:
[103] Նոյնը, էջ 124: Մեր կարծիքով՝ երրորդ հանրապետութեան առաջին տարիներին մաուզերիստներին նմանակում էին (նոյնիսկ արտաքին տեսքով՝ բեղ-մօրուք, փնթի հագուածք ու խօսուածք եւ այլն), այսպէս կոչուած, ,ասֆալտի ֆիդայիները: Վերջիններիս որոշ գործառոյթները յետագայում անցան մերօրեայ պարարտ, հաստավիզ եւ սափրագլուխ թիկնապահների խաւին:

պատասխանատուութիւն ունեցողներէն որոշ թուով անձեր»[104]: Նրանք «մխրճուեցան թալանի, կողոպուտի եւ բռնաբարութեան տիղմին մէջ եւ ա՛լ անկարող եղան դուրս գալ անկէ, մինչեւ որ հայկական անկախութիւնն ալ իրենց հետ ցեխին յատակը տարան»[105]:

Թալանում էին ոչ միայն բնակչութեանը, այլեւ օտարերկրացիների եւ պետական հաստատութիւնները[106], նոյնիսկ… մէկը միւսին. «Գողը գողէն կգողանար եւ Աստուած ինք երկնքին մէջ կզարմանար»[107],- հառաչում է յուշագրողը: Թալանի «հոգեբանութիւնը կարճ ժամանակէն ստացած էր տեսակ մը բնական երեւոյթ»[108]: Յուշագրողը «թալանի անզուսպ հակումը» համարում է «Կարսի ճակատի ձախորդութեանց խոշորագոյն դրդապատճառներէն մէկը»[109], մի գնահատական, որի հետ լիովին համաձայն ենք, այն յաւելումով, որ թալանը հիմնական դեր խաղաց զօրքի եւ հասարակութեան բարոյական անկման է՛լ աւելի խորացման գործում: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեանն ամբաստանում է ռազմական երեք նախարարներին՝ գեներալներ Հախվերդեանին եւ Արարատեանին եւ Ռուբէն Տէր-Մինասեանին, որ, լաւատեղեակ լինելով հանդերձ Կարսի բերդում տիրող անբարոյական մթնոլորտին, կա՛մ աչք էին փակում դրա առաջ, կա՛մ էլ նոյնիսկ հովանաւորում այդ անբարոյականութիւնը՝ «նկատի առնելով կուսակցութիւնը եւ նորա խնամիութիւնը», օրինակ բերելով Ռուբէնի ցանկութեամբ Փիրումեանին գեներալ-լեյտենանտի աստիճանի շնորհումը[110]: «Այլասերուել էր հասարակական մթնոլորտը եւ մարդիկ բթացել էին ոչ միայն դէպի պետական, հասարակական պատիւը, այլեւ դէպի իրանց անձնական պատուասիրութիւնը, <…> խախտուել էին տարրական հասկացողութիւնները, մարդկանց մէջ բթացել էր պարտաճանաչութեան զգացմունքը»[111],- դիպուկ նկատել է տալիս Ստ. Ղորղանեանը: Իսկ մարդկային հասարակութեան մէջ որեւէ նիւթական կործանմանը նախորդում է բարոյական անկումը:

Թալանին «ջանադրաբար» մասնակցել են նաեւ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի դաշնակցական կոմիտէների անդամները՝ Կարսի նահանգի կենտրոնական կոմիտէի անդամ եւ քաղաքագլուխ, «քրդերի գիւղերից բուրդ փախցնող» Նորիատեանի գլխաւորութեամբ[112]: Իսկ ֆինանսների նախարարութեան բարձրաստիճան պաշտօնեայ Տիգրան Աղամալեանը «բաւարարուել է» կողոպտելով պետական ունեցուածքը՝ աղահանքերը՝ այդ «գործին» յծելով դասալիք զինուորների[113]: Ուշագրաւ է, որ Կարս մտնելուց յետոյ թուրքերը նոյեմբերի առաջին օրերին

---

[104] Նոյնը, էջ 152: Մեր կարծիքով՝ ակնարկը վերաբերում է Ռուբէն Տէր-Մինասեանին: Տե՛ս նաեւ նոյնը, էջ 29, 256:
[105] Նոյնը, էջ 73:
[106] Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլից նահանջելիս հայոց բանակի զինուորները, այլոց շարքում, կողոպտել էին ,Սագօճ ընկերութեան եւ ֆինանսական նախարարութեան շէնքերը: Սա կողոպուտ էր, քանի որ կատարուել է ոչ թէ բարիքները եւ պետական գոյքն ու փաստաթղթերը թշնամուն չթողնելու նպատակով, այլ, խառնակութիւնից օգտուելով, դրանք սեփականացնելու մղումով:
[107] Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 256:
[108] Նոյնը, էջ 29:
[109] Նոյնը, էջ 152: Տե՛ս նաեւ նոյնը, էջ 29, 255-256:
[110] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 422-423:
[111] Նոյնը, մաս 1, թթ. 57-58:
[112] Նոյնը, թ. 93, մաս 2, թթ. 241-242:
[113] Նոյնը, մաս 1, թթ. 31-38: Տե՛ս նաեւ Վահէ Արծրունի, նշ. աշխ., էջ 157:

հրապարակաւ կախաղան են հանել յիշեալ երկու թալանչիներին[114]:

Գ. 6. Գաղափարական-բարոյական ահաւոր անկումը բանակում, պետական վարչամեքենայում եւ ՀՀ հասարակութեան մէջ

Կարսի նահանգապետը գրել է իր յուշերում. «(Բանակում - Գ. Ե.) գաղափարական, ազգային նոյնիսկ հեռաւոր սկզբունքների մասին խօսելն աւելորդ էր, եւ այդ առանցքում մենք չէինք կարող ազգայնացնել զօրքը, չէինք կարող պետական կրթութիւն տալ զօրքին եւ, հետեւապէս, չունեցանք այն ոյժը, որ պետական գաղափարի մարմնացումն է»[115]: Նա կարծէք նաեւ այսօրուայ համար է գրել հետեւեալ տողերը. «Գաղափարը, սրբութիւնը եւ իդէալները կարծես իջել էին իրանց հմայիչ բարձրութիւնից, ուր մարդիկ ծաղրում էին իրանց ամենանուիրական հաւատալիքները եւ ուր չկար (ճիշտը՝ «չկային» - Գ. Ե.) այլեւս ամօթ, պատկառանք եւ ազգային այն մեծ կորովը եւ տրամադրութիւնը, որ կրթել է սերունդներ եւ պատմութիւն ստեղծել…»[116]: Նա աւելացնում է. «Այդ մթնոլորտում չէր (ճիշտը՝ «չէին» - Գ. Ե.) կարող զարգանալ ու ամրանալ կառավարչական հմայքը ու համարումը, այդ պրեստիժը օրէցօր ընկնում, թուլանում էր եւ իր հետեւից տանում իրաւակարգը, որի փլու[զու]մը ե՛ւ ակներեւ էր ե՛ւ անխուսափելի»[117]:

---

[114] Կ. Սասունին նրանց ,նահատակ է անուանում (ՀԹՊ, ,Հայրենիքը, 1926, թիւ 7, էջ 76): Այս բնութագրմանը բացարձակապէս համաձայն չենք: Թալանչի անբարոյականը չի կարող ,նահատակ անուանուել, անգամ եթէ թշնամին է նրան պատժում:

[115] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 252: Այսօրուայ ՀՀ բանակում եւս միճակը մխիթարական չէ: ՀՀ պաշտպանութեան նախարար Սերժիկ Սարգսեանն ու զօրահրամանատարները գանգատւում են, թէ բանակ են զօրակոչւում նորահաս երիտասարդներ, որոնք ո՛չ մայրենի լեզուն գիտեն, ո՛չ էլ հայոց պատմութիւնը: Թւում է, թէ գոնէ այդ դժգոհողներն իրենք պէտք է փայլէին յիշեալ ոլորտներում: Սակայն ՀՀ մերօրեայ գեներալների մի մասն իր մայրենի լեզուին չի տիրապետում, մի մասն էլ խօսում է անգրագէտ ,հայերէնով: Իսկ նոյն պաշտպանութեան նախարարը, որը բանասիրական բարձրագոյն կրթութիւն ունի, 2006 թ. գարնանը հրապարակաւ յայտարարեց. ,Աղրամը երբեք հայկական չի եղել: Ճակատագրի հեգնանքով, ելոյթից օրեր անց Աղրամից հիւսիս-արեւելք յայտնաբերուեցին Արցախի Տիգրանակերտի աւերակները… Լաւ կլիներ, եթէ պարոն գերնախարարը, նժդեհական ՀՅԿ (sic!) խորհրդի նախագահն ու հանրապետութեան հաւանական նախագահացուն մի քիչ աւելի խորութեամբ իմանար հայ ժողովրդի պատմութիւնը եւ Հայաստանի սահմանները…

[116] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 79: Այսպէս՝ անպատկառութիւնը հասել էր այն աստիճանի, որ Կոտայքի շրջանում գիտական աշխատանքներ կատարող, Սարդարապատի ճակատամարտի ,Ղեւոնդ Երէցէ պատուանուանն արժանացած Գարեգին եպս. Յովսէփեանցին եւ նրան ուղեկցող ճարտարապետ Եղիազարեանին դաժանօրէն ծեծում են Կոտայքի շրջանի Գէօլքիլիսա գիւղի հարբած կոմիսարը եւ նրա ,թայֆանե, ինչ է թէ՝ սրբազանը ցանկացել է հետազօտել գիւղի հին եկեղեցին՝ առանց իրենցից արտօնութիւն խնդրելու: Աստուծոյ օծեալն ու անարգուած եկեղեցականը ներում է խուժանին (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Գարեգին Յովսէփեանցի ֆոնդ, թղթապանակ թիւ 91, վաւերագիր էջ 49ա, 50ա, 50բ: ,Ժողովուրդե, թիւ 167, 1920 թ., 6 հոկտեմբերի, ,Քրոնիկոն սիւնակ, ենթավերնագիր՝ ,Գեղեցիկ օրինակե): Այս անամօթութիւնը տեղի է ունեցել 1920 թ. սեպտեմբերի 26-ին, երբ թշնամու հորդաները հպարտեայ անարգել յառաջանում էին Կարսի ուղղութեամբ:

[117] ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 2, թ. 21: Աղասի Թադեւոսեանի՝ 1998 թուականին անցկացրած հարցախոյզը ցոյց է տուել, թէ ՀՀ ,հասարակութեան 90 տոկոսից աւելին նոյնացնում է պետական եւ յանցագործ հեղինակութիւններին (Աղասի Թադեւոսեան, ,Սոցիալական վախի երեւոյթը. արմատները եւ ձեւերը Հայաստանում (1991-1998 թթ.)ե, ,Անցումային շրջանի էթնոհոգեբանական փոփոխութիւնների առանձնայատկութիւնները Հայաստանումե (յօդուածների ժողովածու), ,Ռազմավարական եւ ազգային հետազօտութիւնների հայկական կենտրոնի՛ հրատարակութիւն, Երեւան, հոկտ. 1998, էջ 25):

Գ. 7. Քարբարոսական վերաբերմունքը Հայրենիքի ազատագրուած տարածքների նկատմամբ

Հայոց Հայրենիքը սրբութիւն է, հայութեան բոլոր սերունդների համայնական սեփականութիւնը: Հետեւաբար նրան պէտք է վերաբերուել երկիւղածութեամբ, իսկ նրա ազատագրուած տարածքներին՝ առանձնայատուկ սիրով: Այս սկզբունքը ոչ միայն չյարգուեց Կարսի նահանգում եւ 1920 թ. ամառը ՀՀ բանակի՝ Օլթիի շրջանի ազատագրած տարածքներում, այլ, ընդհակառակը, դրանց վերաբերուեցին որպէս թշնամու տարածքի՝ սրանից բխող յանցաւոր հետեւանքներով: «Կարսի նահանգը լցուեց բախտախնդիրներով միայն, պատահական մարդկանցով, որոնք շտապում էին միայն կեղեքել եւ փախչել»[118]: Այս տարածքներում զինուորականներն ու խմբապետների մաուզերիստ տղերքը վարեցին «այրած հողի» քաղաքականութիւն. կողոպուտը, բռնաբարութիւնները, սպանութիւնները եւ ամեն տեսակ վայրենութիւնները չափ ու սահման չունէին եւ դրսեւորւում էին իրենց ողջ «պերճութեամբ»: Բաւարար է ասել, որ ընդամէնը երկու ամսուայ ընթացքում Կարսի նահանգապետը արձանագրել է զինուորականների գործած 75 ոճիր[119]:

Գեներալներն ու գնդապետները այդ տարածքներին վերաբերուեցին որպէս սեփական ագարակի՝ բռնանալով ոչ միայն մահմեդական բնակչութեան, այլեւ իրենց նախկին բնակավայրերը վերադարձող չափազանց փոքրաքանակ հայութեան վրայ[120]:

Հայրենիքի նկատմամբ նման վերաբերմունքը անբարոյականութեան գագաթնակէտն է, աններելի յանցանք՝ բոլոր ժամանակների համար…

Ելնելով վերոշարադրեալից ու հետեւեալ փաստերից, որ՝

1. գեներալներ Փիրումեանը եւ Յովսէփեանը 1920 թ. մայիսի բոլշեւիկեան խռովութեան օրերին անցել էին խռովարարների կողմը՝ «չէզոքութեան» անուան տակ,

2. գեներալ-մայոր Արտեմ Յովսէփեանին ու գնդապետ Դմիտրի Միրիմանեանին բոլշեւիկները ոչ միայն Ռեազան չաքսորեցին 1921 թ. յունուարին՝ ՀՀ սպայութեան հետ, այլ նոյն թուականի փետրուարին իրենց ծառայութիւնները մատուցին Կարմիր բանակին՝ դէպի Լոռի, Թիֆլիս ու ապստամբած Երեւան արշաւանքների ժամանակ, որի համար էլ նրանք շքանշանների արժանացան (համաձայն ենք Ստ. Ղորղանեանի հետ, թէ «աւելի ցայտուն դաւաճանութիւն եւ աւելի այլանդակ հոգեբանական տեսիլ չի կարող ստեղծել ամենավառ երեւակայութիւնը անգամ»[121]),

---

[118] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 145-146:*

[119] *Նոյնը, մաս 2, թ. 285: Այդ ոճիրների մասին յաւելեալ տե՛ս նոյնը, մաս 3, թթ. 329-333:*

[120] *Կարսի նահանգապետը յայտնում է, որ նահանգից միայն դուրս էին տանում եւ նոյնիսկ չէին մտածում նահանգը ոտքի կանգնեցնելու եւ զարգացնելու մասին (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 18: Տե՛ս նաեւ նոյնը, մաս 3, թ. 421): Այս տեսակէտից՝ Արցախեան ազատամարտում էլ դրսեւորուեցին նման երեւոյթներ, մասնաւորաբար ազատագրուած Քաշաթաղի շրջանում: ՀՅ նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանն Է՛լ աւելի հեռուն գնաց՝ հայոց Հայրենիքի արեւելեան ազատագրուած տարածքները մի քանի տարի առաջ համեմատելով ոչ աւել ոչ պակաս… զուգարանի հետ՝ հայ հանրութեանը իբր բացատրելու համար ‚զկուպացուածե օտար բառի նշանակութիւններից ‚զբաղուածե իմաստը:*

[121] *Նոյնը, գ. 18, թ. 38:*

3. վերոյիշեալ երկուսը շարունակեցին ծառայել Կարմիր բանակին (Միրիմանեանը հասաւ իր մուրազին՝ գեներալական ուսադիրների),

4. Ստեփան Ղորղանեանի այն վկայութիւնը, թէ Կարսի բոլոր առումների ժամանակ մեծ դեր է խաղացել կաշառքի դիմաց քաղաքի յանձնումը՝ պաշտպանական ձեւական կռիւներից յետոյ[122] (Սէյմի ղեկավար Ակակի Չխենկելու հրահանգով գեներալ Նազարբէգեանի հրամանատարած Հայկական կորպուսը 1918 թ. ապրիլի 12-ի կէսօրին քաղաքը համարեայ առանց դիմադրութեան թողել էր թուրքերին),

հակուած ենք վարկածի կարգով ենթադրելու, որ Կարս բերդաքաղաքի 1920 թ. հոկտեմբեր 30-ի յանձնումը եւս կատարուել է ՀՀ բանակի ղեկավարութեան մի մասի, որոշակիօրէն՝ ռազմաճակատի կարեւորագոյն հատուածների հրամանատարներ Յովսէփեանի ու Միրիմանեանի, դաւաճանութեան հետեւանքով[123]: Այստեղ արժէ յիշեցնել, որ հայ հասարակութեան մէջ առ այսօր յամառօրէն շրջում են լուրեր, թէ Արծուաշէնն ու Շահումեանի շրջանը 1990-ականների սկզբին ադրբեջանցի թշնամուն յանձնուեցին դաւաճանական գործարքի հետեւանքով[124]:

---

[122] *Տե՛ս նաեւ նոյնը, գ. 7, մաս 3, թ. 416:*

[123] *Դմիտրի Միրիմանեանը, 1919 թ. մարտից մինչեւ 1920 թ. մայիսը ՀՀ ռազմական նախարար, ՀՀ բանակի, ապա Կարմիր բանակի գեներալ Քրիստափոր Արարատեանը եւ բոլշեւիկներին ծառայելուց հրաժարուած գեներալ Մովսէս Սիլիկեանը 1937-ին յայտարարուեցին ,ժողովրդի թշնամիե եւ մի քանի այլ սպաների հետ նոյն թուականի դեկտեմբերի 10-ին գնդակահարուեցին Նորքի ձորում. տե՛ս ԹՈՌՍ ԸՈՐՈՒտպՁՎ, ՁՐՈՌՎՒ Ռ ՅՐՈՒպՊՈ՛ ՏպվպՐՈՍՈ ՀՈՒՈՒՍՏՅՈ, ԾՏՅՏպ ՅՐպՎ՛, պՁպվպՊպՍՖվՈՍ, ԺՐպՅՈՎ, 25 րպվՁ՛ՈՐ՛ 2002Ֆ., ր. 3 Ըայկ Հայրապետեան, ,Գեներալ Սիլիկովի յաղթանակն ու ողբերգութիւնը է, ,Նովոյէ վրեմիաե շաբաթաթերթ, Երեւան, 2002 թ., 25 սեպտեմբերի, էջ 3 (ռուսերէն)]:*

[124] *Տե՛ս այդ դէպքերի ներքին ծալքերին շատ մօտիկից ծանօթ Դանիէլ Բաղդասարեանի յուշերը, ,Դիմակայութիւնե, Երեւան, 1998, էջ 144-151:*

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով՝ մէկ անգամ եւս հաստատում ենք, որ ռազմական եւ մանաւանդ բարոյահոգեբանական այսպիսի բազմաթիւ սխալների թէկուզ մի մասը բաւարար կլիներ՝ կործանման տանելու հայկական Կարսն ու Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Նման իրավիճակում պարտութիւնն անխուսափելի պիտի լիներ, իսկ յաղթանակը՝ ամեն տեսակ օդինաչափութիւնների կոպիտ եւ անտրամաբանական խախտում[125]:

Կարսի 1920 թ. խայտառակ պարտութեան ու դրան հետեւած Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան կործանման ներքին բազմաբեւեռ պատճառները ներկայացնելուց ու վերլուծելուց յետոյ յանգում ենք հետեւեալ եզրակացութիւններին.

1. Կարսում ընդհանրապէս հայութեան ու մասնաւորապէս Հայոց բանակի պարտութիւնը օդինաչափ էր եւ անխուսափելի, **տրամաբանական եւ բնական հանգուցալուծումը հայութեան «հաւաքական դաւաճանութեան»**[126]: Բանակներն ու ժողովուրդները համեմատւում են իրենց ոգեղէն ու գաղափարական եւ դրանցից բխող բարոյահոգեբանական յատկանիշներով: Բանակի մարտունակութիւնը որոշւում է ո՛չ բանակի թուակազմով, ո՛չ մարտական պատրաստուածութեամբ (զինտեխնիկային տիրապետելով), ո՛չ էլ մարտական տեխնիկայի արդիականութեամբ ու դրանով հագեցուածութեան աստիճանով: Այդ ամենն անհրաժեշտ են, բայց ո՛չ բաւարար: **Բանակը նախ եւ առաջ ոգի է, մարտակա՛ն ոգի**, որը սնւում է ազգի ոգուց: Եթէ ոգին չկայ կամ թոյլ է, պարտութիւնները հնարաւոր կամ նոյնիսկ անխուսափելի են դառնում: **Ոգեղէն, գաղափարական, բարոյական եւ հոգեւոր անկումը անպայմանօրէն եւ անխուսափելիօրէն առաջնորդում է ֆիզիկական (նիւթական) անկման**:

2. Ազգի եւ ազգային պետութեան պահպանման ու հզօրացման **յոյսը պէտք է դնել միայն եւ միայն ազգի սեփական կարողութիւնների վրայ**՝ դրանք ծայր աստիճան կենտրոնացնելով ու շաղա-

---

[125] *Համանման բարոյահոգեբանական անկման պատճառով յունական բանակը խայտառակ պարտութիւն կրեց թուրքերից՝ 1922 թ. եւ ,Կարսըե թուրքերը կրկնեցին Իզմիրում՝ 1922 թ. սեպտեմբերին: Այս զուգահեռը դիպուկ նկատել է Բէյրութի ,Նայիրիե շաբաթաթերթի խմբագիր, գրող Անդրանիկ Ծառուկեանը: Թերթի ԺԵ տարուայ (1968 թ. - Գ. Ե.) 45-50 միացեալ համարների փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համարում նա վերահրատարակել է Կարսի անկման մասին Արտաշէս Բաբալեանի եւ Գարեգին արք. Յովսէփեանցի յուշագրութիւնները (համապատասխանաբար՝ էջ 8-14 եւ 15-19)՝ իւրաքանչիւրին կցելով ընդարձակ խմբագրական: Այնուհետեւ տպագրել է Մարտիրոս Սարեանի (չփոթել աշխարհահռչակ գեղանկարչի հետ - Գ. Ե.) ,Իզմիրի աղէտըե յուշագրութիւնը (էջ 20-27): Յուշագրողը նշում է, որ յունական բանակը թուրքական դիրքերի դէմ յանդիման ժամանակն անցկացնում էր անգործութեամբ, խաղուպարով, երաժշտութեամբ, հարբեցողութեամբ եւ այլ զուարճութիւններով (նա մոռացել է կամ չի ցանկացել նշել թալանն ու բռնաբարութիւնները - Գ. Ե.), եւ յաւելում. ,Իսկապէս ողբերգական էր յոյն բանակին եւ յոյն ժողովուրդին վիճակը Իզմիրի մէջ, եւ կարգ մը նմանութեան եզրեր ունէր մեր Կարսի ու Արդահանի բանակին, Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի դառնաղէտ պարտութեան սեւ ճակատագրին հետե (էջ 27):*

[126] *Անդրանիկ Ծառուկեան, խմբագրական ներածական խօսք Արտաշէս Բաբալեանի ,Կարսի անկումը: յուշագրութեան վերահրատարակման առթիւ, ,Նայիրիե, ԺԵ. տարուայ (1968 թ.- Գ. Ե.) 45-50 միացեալ համարների փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համար, էջ 8:*

խելով վեհագոյն գաղափարներով եւ ղեկավարների անձնական դրական օրինակներով:

Կարսի ու Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկմանն ու կործանմանը նախորդած արատաւոր երեւոյթներից շատերն առկայ են նաեւ Հայաստանի երրորդ հանրապետութեան մէջ, ՀՀ զինուած ոյժերում[127] եւ հայ հասարակութեան կեանքում՝ երբեմն է՛լ աւելի մեծ տարողութիւններով, քան առաջին Հանրապետութեան վերջալոյսի օրերին: Հետեւաբար նոր անկումն ու կործանումը կդառնան անխուսափելի, եթէ վայրկեան առաջ չձերբազատուենք բացասական երեւոյթներից եւ տրամագծօրէն չշրջենք կացութիւնը[128]:

Սոյն ուսումնասիրութեամբ փորձեցինք ներկայացնել ու վերլուծել Կարսի եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկումները՝ գաղափարական, ռազմահոգեբանական, սոցիալ-հոգեբանական եւ այլ «ներքին» պատճառների տեսանկիւններից: Այս «ներքին» պատճառների համալիր եւ է՛լ աւելի խորը վերլուծումը յոյժ կարեւոր նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի եւ հայկական պետականութեան յետագայ գոյատեւման համար:

Կարսի անկման ականատես Արտաշէս Բաբալեանն իր յուշագրութիւնն աւարտում է՝ ասելով. «Երանի թէ այս դառն սխալները դաս ծառայէին ապագայի համար»[129]:

Մեր կարգին՝ այս ուսումնասիրութիւնն աւարտում ենք՝ ասելով. «Երանի թէ մեր ժողովրդի զաւակները լսեն Արտաշէս Բաբալեանի այս խորհուրդը»: Այսօ՛ր իսկ: Վաղը ոչ միայն ուշ կլինի, այլեւ կարող է այդ «վաղը» չլինել իսկ… Աստուած մի՛ արասցէ:

---

[127] *Արցախեան ազատամարտի հերոս, Շուշիի ազատարար, գեներալ-մայոր Արկադի Տէր-Թադեւոսեանը վկայում է, որ Արցախեան ռազմաճակատներում, յատկապէս Մարտակերտի հատուածում 1992 թ. երկրորդ կէսի հայկական պարտութիւնների հիմնական պատճառներն են քաղաքական հակամարտութիւնը ՀՀՇ եւ ՀՅԴ կուսակցութիւնների միջեւ, Շուշիի ազատագրումից եւ Լաչինի միջանցքի բացումից յետոյ առաջացած բերկրաթմբիրն (Էյֆորիա) ու կարգապահութեան անկումը զինուած ոյժերում, ռազմամթերքի վատնումն ու զէնքի գողութիւնը, ռազմական եւ քաղաքական հետախուզութեան ‚մեծ ձախողութիւնը, մարտական ոգու անկումն ու խուճապը: Նա գգուշացնում է. ‚Մենք չպէտք է մեր սխալները կրկնենք եւ մենք մեզ թուլացնենք՝ մեր ռազմական գերազանցութեան գիտակցութեան պատճառով. ԸՐՍՈՊՈՒ ՁԱՐ-ՁՈՊՉՏՐՎ, ԸՆՍՈՒՋ ՈՏԱՉՕԼ ՊԱՒՈՐՅՁՈՒ Չ ԸՐՓՈԼԱ (Ռ'սՖ 1991-Ռ'սՖ 1992 չչ.), (Արկադի Տէր-Թադեւոսեան, ‚Արցախում մարտական գործողութիւնների վերլուծումը (յուլիս 1991-յուլիս 1992 թթ.)ե), ‚Ռազմավարութեան եւ անվտանգութեան հարցերե (յօդուածների ժողովածու, կազմող եւ խմբագիր՝ Արմէն Այվազեան), Երեւան, 2007, էջ 576-577:*

[128] *Երբ այս գրքոյկի պատրաստութիւնն աւարտուել էր, 2007 թ. փետրուարի 14-ին պատահաբար հանդիպեցի ՀՀ նախագահի ազգային անվտանգութեան հարցերով խորհրդական Գառնիկ Իսագուլեանին: Նրան ներկայացրի ՀՀ-ում տիրող ահաւոր վիճակը՝ համոզմունք յայտնելով, որ դա ՀՀ-ի պետական եւ հայութեան ազգային անվտանգութեանն սպառնացող մեծագոյն վտանգն է այսօր՝ աւելացնելով, թէ այս ընթացքի շարունակութեան դէպքում մեր կործանումն անխուսափելի է: ՀՀ նախագահի խորհրդականն ամբիծաւէս ասաց. **‚ՀՀ-ն արդէն կործանուել էե**: Համաձայն չեմ նման գնահատականին, թէեւ Իսագուլեանի պատասխանում կայ նման վտանգի գիտակցումը:*

[129] *Արտաշէս Բաբալեան, ‚Կարսի անկումըե, ‚Հայրենիքե, 1923, թիւ 12, էջ 68:*

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Արխիւային փաստաթղթեր

- Հայաստանի ազգային արխիւ

1. 1. ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 93:
1. 2. ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 602:
1. 3. ֆոնդ 276, ցուցակ 1, գործ 19:
1. 4. ֆոնդ 477, ցուցակ 1, գործեր 2, 6, 7,8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 18:
1. 5. ֆոնդ 4047, ցուցակ 1, գործ 197:
1. 6. ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 43:

- Մաշտոցի անուան Մատենադարան

1. 7. Գարեգին Յովսէփեանցի ֆոնդ, թղթապանակ թիւ 91, վաւերագիր էջ 49ա, 50ա, 50բ:

2. Մենագրութիւններ

2. 1. Ալեքսանդրեան Արտաշէս, «Կարս. 1920-21», Երեւան, 1986:
2. 2. Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երեւան, 1994:
2. 3. Ասատրեան Հայկ, «Վերանորոգչական շարժում (խորհրդածութիւններ)», «Ազգայնական ակումբի» հրատարակութիւն, Երեւան, 2002:
2. 4. Արծրունի Վահէ, «Հայ-տաճկական պատերազմը – Հայ սպայութիւնը – Շատախ», Երեւան, 2002:
2. 5. Բաբաջանեան Վանիկ, «Միջկուսակցական յարաբերութիւնները Հայաստանի Հանրապետութիւնում բոլշեւիկեան հակապետական ելոյթների եւ դրանց հետեւանքների յաղթահարման շրջանում (1920 թ. մայիս-օգոստոս)», Երեւան, 2006:
2. 6. Բաղդասարեան Դանիպրիկ, «Դիմակայութիւն», Երեւան, 1998:
2. 7. Դարբինեան Արտակ, «Հայ ազատագրական շարժման օրերէն», Բ. տպագրութիւն, Երեւան, 2003, էջ 263:
2. 8. Զարմունի Օննիկ, «Ցեղի հրամայականը», Երեւան, 2007:
2. 9. Յակոբեան Արարատ, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձն ու դասերը», Երեւան, 2004:
2. 10. Յակոբեան Արարատ, «Հայաստանի խորհրդարանը եւ քաղաքական կուսակցութիւնները 1918-1920», Երեւան, 2005:
2. 11. Նալչաջեան Ալբերտ, «Էթնիկական հոգեբանութիւն», Երեւան, 2001:
2. 12. Նժդեհ Գարեգին, «Հատընտիր», Երեւան, 2001:
2. 13. Ուլուբաբեան Բագրատ, «Արցախեան գոյապայքարը», Երեւան, 1994:
2. 14. Պահլաւունի Եղիշէ, «Յուշամատեան», Երեւան, 2006:
2. 15. Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» հ. Է, Լոս Անջելոս, 1952:
2. 16. Սարդարեան Կտրիճ, «Հայ-վրացական յարաբերութիւնները 1918-1921 թթ.», Երեւան, 2002:
2. 17. Վիրաբեան Վանիկ, «Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան յատուկ ծառայութիւնները 1918-1920 թթ.», Երեւան, 1998:
2. 18. Վրացեան Սիմոն, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երեւան, 1993:

3. Փաստաթղթերի, յօդուածների եւ նիւթերի ժողովածուներ

3. 1. (կազմող եւ խմբագիր՝ Եազըճեան Գէորգ), «Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը», Երեւան, 2002:
3. 2. Թադեւոսեան Աղասի, «Սոցիալական վախի երեւոյթը. արմատները եւ ձեւերը Հայաստանում (1991-1998 թթ.)», «Անցումային շրջանի էթնոհոգեբանական փոփոխութիւնների առանձնայատկութիւնները Հայաստանում» (յօդուածների ժողովածու), «Ռազմավարական եւ ազգային հետազօտութիւնների հայկական կենտրոնի» հրատարակութիւն, Երեւան, հոկտ. 1998:
3. 3. Հախվերդեան Լեւոն, «Մենք եւ մեր դժուար օրերը», Երեւան, 2000:
3. 4. «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու», Երեւան, 2000:
3. 5. ԸՐՍՈՊՈՌ ՁպՐ-ՁՈՊպՉՏրՎվ, ԸվՈսՌջ ոՏպՉօւ ՊպռրՑՉՈՌ Չ ԸՐՓՈւպ (Ռ'սՓ 1991-Ռ'սՓ 1992 չչ.), (Արկադի Տէր-Թադեւոսեան, «Արցախում

մարտական գործողութիւնների վերլուծումը (յուլիս 1991-յուլիս 1992 թթ.)»), «Ռազմավարութեան եւ անվտանգութեան հարցեր» (յօդուածների ժողովածու, կազմող եւ խմբագիր՝ Արմէն Այվազեան), Երեւան, 2007, էջ 576-577:

3. 6. (compiled by Anita Burdette), <Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948>, <Archive> Editions, London, 1998.

4. Յօդուածներ եւ հրապարակումներ

4. 1. Ասատրեան Հայկ, «Վերանորոգչական խորհրդածութիւններ», «Ռազմիկ» կիսաշաբաթաթերթ, Սոֆիա, թիւ 113-120, 1938-1939:

4. 2. Բաբալեան Արտաշէս, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12:

4. 3. Գնդունի Հայ, «Դրուագներ Կարսի կռիւներէն», «Պայքար» ամսագիր, 1931 թ., սեպտեմբեր:

4. 4. Գնդունի Հայ, «Կարսի անկումին պատճառները», «Մարտկոց» թերթ, Փարիզ, 1932 թ., 10 նոյեմբերի:

4. 5. Եազըճեան Գէորգ, «Հայ-քրդական յարաբերութիւնները Կարսի նահանգում 1919-1920 թուականներին», «Մերձաւոր Արեւելք. պատմութիւն, քաղաքականութիւն, մշակոյթ (յօդուածների ժողովածու)», ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2002:

4. 6. Թուրշեան Յարութիւն, «Սարդարապատի հերոսը (Դանիէլ-բէգ Փիրումեան) (1863-1922)», «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», 1969, թիւ 1:

4. 7. Խատիսեան Ալեքսանդր, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», «Հայրենիք», 1925, թիւ 6:

4. 8. Խուդինեան Գէորգ, «Սիմոն Վրացեան (1882-1969)», «Նշանաւոր ճեմարանականներ» (յօդուածների ժողովածու), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005:

4. 9. Մելքոնեան Աշոտ, «Կարս» եւ «Կարսի մարզ» յօդուածներ, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երեւան, 1996:

4. 10. Չուգասզեան Լեւոն, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Տ. Տ. Գարեգին Ա Յովսէփեան (1867-1952)», «Նշանաւոր ճեմարանականներ» (յօդուածների ժողովածու), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005:

4. 11. Սասունի Կարօ, «Հայ-թուրքական պատերազմը», «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1926, թիւ 4-9 եւ 11:

4. 12. Փափազեան Աւետիս, «Հայոց ցեղասպանութեան անհերքելի փաստաթղթեր», «Զարթօնք», 2005 թ., 14 սեպտեմբերի:

4. 13. «Քեազըմ Կարաբէքիրի յուշերը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թրքական յարձակումներուն մասին», թարգմ. Արամ Շորվօղլեան, «Զարթօնք» օրաթերթ, Բէյրութ, 1966 թ., յուլիս-օգոստոս:

4. 14. ԸՈՐՈտպՑÿվ թՈՈՍ, ՁՐՈՑՎՒ Ռ ՑՐՈչպՊՈÿ չպվպՐՈսՈ ՀՈսՈՒՏՋՈ, ԾՏՋՏպ ՁՐպՎÿ, պՋպվպՊպսՓվՈՍ, ԺՐպՋՈՎ, 25 րպվՑÿոՐÿ 2002չ.

5. Պարբերական մամուլ

5. 1. «Բանբեր Հայաստանի արխիւների» հանդէս, Երեւան, 1971, թիւ 1, 1989, թիւ 3, 2006, թիւ 1:

5. 2. «Երեկոյեան Երեւան» օրաթերթ, Երեւան, 989 թ., 23 եւ 24 օգոստոսի:

5. 3. «Էջմիածին» շաբաթաթերթ, Վաղարշապատ, 4 հոկտեմբերի 1920, թիւ 12:

5. 4. «Ժողովուրդ» թերթ, օրգան Հայ ժողովրդական կուսակցութեան, Երեւան, թիւ 167, 182, 185, 192 (1920 թ.):

5. 5. «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթ, Երեւան, 2006 թ., 7 սեպտեմբերի:

5. 6. «Յառաջ», Երեւան, 1920 թ., 5 հոկտեմբերի:

5. 7. «Նայիրի» շաբաթաթերթ, Բէյրութ, ԺԵ տարուայ (1968 թ. - Գ. Ե.) 45-50 միացեալ համարների փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համար:

A Short History of the Armenian Diaspora

Edic Baghdasarian

Historical data about Armenian communities outside of Armenian highland are not too much. Based on these information the Armenians outside, were not reguar migrants, but military troops. According to the current geographical borders the Armenians have been in Iran as a neighbor country since the sixth century BC. They were the first Armenian troops to form a large and multinational Median and Achaemenid army, who went to Iran in order to perform the military tasks. As per Xenophon, there were 20,000 infantry and 4000 cavalry from Armenia in the Iranian forces[1]. Herodotus has also mentioned about the Armenain troops in Iranian army during Greek-Iran war of 480 BC[2].

There is information reported bt Curtius Rufus about Armenian troops in the army of Darius III in the Battle of Gaugamela (331 BC) against Alexander of Macedonia[3]. They were 40,000 infantry and 7,000 cavalry. There have been also Armenian troops in the Seleucid Army[4].

There are evidences that proof the existence of large Armenian community in Iran at the time of Drius (522-486 BC), because a very strobg uprising agains Darius happened in Babelon, the leader of movement was an Armenian by the name of Arakha. Darius ordered to write about his victory over the movement at the inscriptions of Behistun near Kermanshah.

Behistun Inscription

During the reign of Armenian Artashesian kingdom (189 BC- 61 AD), not only Armenians did not migrate from Armenian, but also

[1] - Xenophon, Cyropaedia, Tehran, 1971, p.61.
[2] - Herodot, Historical Books, IX,VII, 73.
[3] - Curtius Rufus, III,2,3.
[4] - Strabo, XXV,2,12.

Armenia accepted large number of immigrants from various neighboring countries (Assyria, Palastine, Istael, etc).

After the fall of Artashesian kingdom, the situation in Armenia changed significantly. Both Roma and Persian empires interfered in the internal afffairs of Armenia. As a results large number Armenians, both civil and military, were taken to those teritorries.

Romans formed Armenian troops by those had beed taken to Roman rteritorry and sent them to the battlefield of Danube.

In 233 AD Severius Alexander on his return from East to Rome, took Armenian troops with him. These troops participated in the battles of Maximianus against Germans in 238 AD. These trrops ere used also in 350 uprising and during 378-396 to support northern Roman borders against German invasions.

The first largest Armenian migration happened after 226, when Sasanian kings came on power. Before this date Armenians were more pro-Iran, bat after that, especially after 301, when Armenia adopted Christianity as state religion, the relation between two countries entered new era of enmity, as Iranians followed Zoroastrianism and tried to impose it to Armenia.

King Ardashir I Sasanian of Persia (226-241) invaded Armenia and took large number of people to Iran around 228[5].

Sasanian kings made another try in the 4th century. Shapur II invaded Armenia. This invasion wa very devastative, many towns and villages were destroyed and their population were taken to Iran. He even invited Arshak II king of Armenian, in 360, to visit Iran, then he arrested and put him in Anhush fortress. He died there. According to Armenian historian of 5th century Pavstos Buzand, Shapur forcefully took 40,000 families from Artashat capital of Armenia to Iran, 31,000 Armenian and 9,000 Jewish families[6]. Then He continued his invasion and took 50,000 familes from Yervandashat (20,000 Armenian and 30,000 Jewish families), 13,000 families from Zarehavan (5,000 Armenian, 8,000 Jewish), 24,000 families from Zarishat (10,000 Armenians, 14,000 Jewish), 23,000 families from Van (5,000 Armenian, 18,000 jewish), 18,000 from Nakhijevan (2,000 Armenian, 16,000 Jewish families), 40,000 families from Tigranakert, etc[7]. Pavstus only mentioned the immigrants from the cities, He mentioned that thousands were from the villages but did not mention the names of the villages and number of war prisoners. Large number of Jewish prisoners were desendants of those who were moved to Armenia at the time of Tigran the Great (95-55 BC).

[5] -Agatangephos, History of the Armenians, 1919, p. 34.
[6] - Pavstos Buzand, History of the Armenians, p. 178.
[7] - Ibid. p. 179.

Immigration of the Armenians to other countries was done usually by force and it continues all over the centuries. The Arab conquests which ended the Iranian Empire and the conversion of Iran to Islam in the seventh century culturally separated the Armenians even further from their neighbour. After the collapse of the Armenian kingdom of Bagratuni dynasty (9-11 centuries), especially after fall of Ani the capital, thousands of the Armenians were taken or had to leave their homes in Armenia and move to the Europian, Arabic teritorries.

In the eleventh century, the Seljuk Turks drove thousands of Armenians to Iranian Azerbaijan, where some were sold as slaves, while others worked as artisans and merchants. The Mongol conquest of Iran in the thirteenth century enabled the Armenians, who were treated favourably by the victors, to play a major role in the international trade among the Caspian, Black, and Mediterranean seas. Armenian merchants and artisans settled in the Iranian cities bordering historic Armenia. Sultanieh, Marand, Khoi, Saimas, Maku, Maraghe, Urmia, and especially Tabriz, the Mongol center in Iranian Azerbaijan, all had, according to Marco Polo, large Armenian populations.

Tamerlane's invasion at the end of the fourteenth century and the wars between the Black and White Sheep Turkmen dynasties in the fifteenth century had a devastating effect on the population of historic Armenia. The latter part of the fifteenth century witnessed the weakening of the White Sheep and the attempts of the Ottoman sultan, Bayazid 11 (1481-1512), to take advantage of the situation and to extend his domains eastward into Armenia and northwestern Iran. At the dawn of the sixteenth century, however, Iran was unified under a new dynasty, the Safavids (1501-1732) and after some nine centuries once again acquired the sense of nationhood which has continued into the present.

By 1501 the Safavid leader Ismail seized Transaraxia from the White Sheep and declared himself shah. Ten years later he managed to gain control over Iran, historic Armenia, and much of eastern Transcaucasia, and he founded a theocratic dynasty that not only claimed to be descended from Ali, the son-in-law of the prophet Muhammad, but that also portrayed the shahs as reincarnations of the Shi`i imams or saints. Shi'ism thus became and remains the state religion of Iran. The emergence of the Safavids and the rise of Shi'ism in eastern Anatolia were major threats to the Ottomans, whose claim to the caliphate and the leadership of the Muslim world was challenged by the new Iranian dynasty.

In 1514 Sultan Selim I (1512-1520) crossed the Euphrates River and for the first time entered historic Armenia. Shah lsma'il was not ready to fight the Ottomans and withdrew his forces, burning many villages en

route to forestall the advancing Ottoman army. Thousands of Armenians were force to leave their land. The Ottomans pushed deep into Armenia and on August 23, 1514, at the Battle of Chaldiran, destroyed the Iranian army through superior numbers and artillery. Although Selim captured Tabriz, the admimistrative center of the Safavids, he had to withdraw a week later, as Ottoman military leaders refused to winter in Tabriz or to pursue the enemy into the Iranian highlands. This pattern was to be repeated a number of times, particularly during the reign of Shah Tahmasb I (1524- 1576), who also pursued scorched-earth policy when he had to face the mighty Sultan Suleiman the Magnificent (1520-1566). The harsh Armenian climate and difficulties in transportation and in communications with Constantinople made it possible for the Safavids to repeatedly survive such defeats. Although the Safavids managed to recover Tabriz, Iran relinquished most of eastern Anatolia. The first peace agreement between the two powers in 1555 left the western parts of historic Armenia in Ottoman bands, while the eastern parts ended up under Iranian control. Realizing the vulnerability of Tabriz, Tahmasb moved the capital south to Qazvin. The uncertain situation over Tahmasb's succession encouraged the Ottomans to invade Armenia again in 1578 and to continue their campaign until 1590, taking most of Transcaucasia and once again occupying Tabriz.

Caught in the middle of these warring powers, some Armenians were deported by the Ottomans to Constantinople from Tabriz, Karabagh, and Nakhichevan and others, by the Iranians, to Iranian Azerbaijan from Van. To replace them, Sultan Selim and his successors settled Kurdish tribes in Armenia, a policy which continued into the seventeenth century. Indo-European speakers like the Armenians, the Kurds were Muslims who were divided into Sunni, Shi'i, and Yezidi sects. They were a nomadic people who were exempt from cash taxation, but had to present a quota of their herds and guard the border regions. Their settlement in historic Armenia was to create a major problem later for the Armenians when the state was powerless to control the Kurds or, conversely, when it actually used them against the Armenians. The protracted Ottoman-Safavid war and the resulting forced migrations depopulated parts of historic Armenia, and the Kurdish settlement changed its social and ethnic balance.

It was Shah Abbas the Great (1587-1629) who left the greatest imprint on modern Iran and the Iranian Armenian community. Recognizing the comparative weakness of the Iranian army, he quickly concluded a treaty with the Ottomans in 1590, Ceding eastern Armenia and parts of Iranian Azerbaijan. He then began the Formation of a new force, recruiting Georgian and Armenian mercenaries and Converts as

sharpshooters, and, with European help, fashioned an artillery and the basis of a modem army. He moved his capital from Qazvin to Esfahan, a safer location. Esfahan was also closer to Baghdad, the soft underbelly of the Ottoman Empire.

By the start of the seventeenth century `Abbas felt strong enough to break the peace he had made with the Ottomans in 1590. In the autumn of 1603 the shah advanced to retake Iranian Azerbaijan and to force the Ottomans out of Transcaucasia as well. He succeeded in taking the cities of Tabriz, Marand, Ordubad, Akulis, and the province of Nakhichevan, which included the town of Julfa. The shah was greeted as a liberator by the Armenians, who could no longer endure heavy Ottoman taxes, and the Shi`i Muslims, who were tired of religious persecutions. The Armenian merchants of Julfa, who had been engaged in international trade for some time, were especially happy with the Iranian capture of Julfa. According to one primary source, the Sunnis of Nakhichevan province were killed and their villages were razed by the Safavid army. The same source adds that Abbas deported the Armenian merchants of Julfa to Iran at this time in order to prevent the region from regaining its economic viability.

All other contemporary sources, however, indicate that only the main fortress of Nakhichevan was destroyed in 1603 and that the Armenian population was not moved until 1604. In November 1603, Abbas laid siege to the fortress of Yerevan, a formidable bastion constructed by the Ottomans. The siege lasted over seven months and resulted in the conscription of over 10,000 local Armenians and Muslims, which. in turn, spelled an economic and demographic decline of that province. In the summer of 1604, at the news of an Ottoman counteroffensive, Abbas laid waste much of the territory between Kars and Ani and deported its Armenians and Muslims into Iranian Azerbaijan. Abbas was sure that the Ottomans would not launch an attack so close to winter and according to some sources, demobilized most of his army in the fall. The Ottomans, however, did advance, catching the shah unprepared. Orders went out from Abbas to forcibly remove the entire population residing in the regions of Bayazid, Van, and Nakhichevan and to carry out a scorched-earth policy.

Primary sources estimate that between 1604 and 1605 some 250,000 to 300,000 Armenians were removed from the area. Thousands died crossing the Arax River. Most of the Armenians were eventually settled in Iranian Azerbaijan, where other Armenians had settled earlier. Some ended up in the Mazandaran region and in the cities of Sultanieh, Qazvin, Mashhad, Hamadan, Arak, and Shiraz. The wealthy Armenians of Julfa were brought to the Safavid capital of Esfahan. The Julfa community was accorded special care and seems to have suffered less in

their migration. They were settled across the banks of the Zayandeh Rud and in 1605 a town, called New Julfa (Nor Jugha), was constructed especially for them.

The fall of the Safavids and the Afghan occupation of Isfahan and New Julfa in 1722 marked the end of the influence of the kolas, but did not end the Armenian presence in Iran. Large Armenian communities remained in Isfahan, New Julfa, and a number of Iranian cities. The fall of the Safavids encouraged Peter the Great to invade the Caspian coastal regions, while the Ottomans broke the peace of Zuhab and invaded eastern Armenia and eastern Georgia in 1723. In two years' time the Ottomans were in control of the entire region, save for Karabagh and Siunik, where Armenian meliks under the leadership of David Beg, Avan Yuzbashi, and Mekhitar Sparapet held them off for nearly a decade. The Ottomans installed garrisons in Tiflis (present-day Tbilisi), Nakhichevan, Ganja, and Yerevan. The fortress of Yerevan was repaired and served as the administrative headquarters of the Ottoman military-governor of eastern Armenia.

By 1736 a new ruler, Nader Shah (1736-1747) and a new dynasty, the Afshars, had restored order in Iran, had convinced the Russians to withdraw, and had pushed the Ottomans back to the boundaries of 1639. Rewarding the Armenian meliks for their stand against the Ottomans, the shah exempted them from tribute and recognized their autonomy. Catholicos Abraham Kretatsi (1734-1737), who had befriended the shah, was a guest of honour at Nader's coronation. The new shah not only visited Etchmiadzin but reconfirmed its tax-exempt status. Nader removed a number of Turkic tribes from eastern Armenia, especially Karabagh, and divided the region into four khanates: Yerevan, Nakhichevan, Ganja, and Karabagh.

Nader's assassination in 1747 unleashed a fifteen-year period of chaos in eastern Armenia. The exiled Turkic tribes returned and, led by the Javanshir clan, established a strong presence in the plains of Karabagh. The highlands of Karabagh, composed of the five districts of Gulistan, Khachen, Jraberd, Varanda, and Dizak, as well as a number of districts in Siunik, as noted, had been controlled by Armenian meliks and became known as Mountainous Karabagh and Zangezur, respectively. The region had its own See in Gandzasar. The lowlands, stretching to the Kur River, were populated by Turkic and Kurdish confederations. By allying themselves with Melik Shahnazarian of Varanda, Panah Khan Javanshir and his son Ibrahim Khan managed to gain a foothold in a part of the exclusively Armenian stronghold of Mountainous Karabagh. By 1762 another ruler and dynasty, Karim Khan of Zand dynasty (1750-1779) took control of most of Iran and was recognized as their suzerain

by the khans of eastern Armenia. His seat of power was in southern Iran, however, and Transcaucasia was left to Ibrahim Khan of Karabagh and King Erekle II (1762-1798) of eastern Georgia, both of who divided parts of eastern Armenia into two zones of influence. The death of Karim Khan in 1779 started another fifteen-year conflict among Ibrahim, Erekle, the khans of Yerevan and Ganja, and the Armenian meliks. More Armenians emigrated from the khanates of Yerevan and Karabagh to Russia and Georgia. Tiflis, the main city of eastern Georgia, became a major Armenian center. Russia's annexation of the Crimea and its 1793 Treaty of Georgievsk with Erekle once again involved Russia in Transcaucasian affairs. The khans of the region rushed to make their own separate peace agreements with each other, and with Georgia, Russia, or Iran. Iran, in the meantime, was in the throes of another dynastic struggle.

By 1794, Aqa Mohammad Khan, the leader of the Qajar clan, had subdued all other pretenders to the Throne and now swore to restore the territory of the former Safavids. Most of the khans of eastern Armenia soon submitted, but Erekle of Georgia, relying on Russian protection, refused. Aqa Mohammad invaded Georgia, sacked Tiflis in 1795, and on his return was crowned shah (1796). To restore Russian prestige, Catherine the Great declared war on Iran and sent an army to Transcaucasia. Her death, shortly after, put an end to that campaign, however. Aqa Mohammad soon contemplated the removal of the Christian population from eastern Georgia and eastern Armenia. His new campaign began in Karabagh, where he was assassinated in 1797. Aqa Mohammad Khan, who had been castrated by his enemies as a youth, was succeeded by his nephew, Fath Ali Shah Qajar. At the dawn of the nineteenth century, the new shah had to face a third and final Russian challenge.

Due to unsafe situation in Ira in 18th century thousands of Armenians left Iran especially for Indea, then from India to Far East countries.

In the last two centuries Armenians due to different reasons were a rather mobile nation. At the beginning of 19-th century the bulk of Armenian nation was concentrated in the two empires – Russian and the Ottoman. The contemporary diaspora formation started in the second half of the 19-th century, when the first Armenians from the Ottoman Empire started to arrive at the east cost cities of the United States. The immigration, mainly to Americas and mainly from Ottoman Empire started to intensify and reached the peak at the times of the 1915-1920 genocide, when the main diaspora centers in Northern and Southern America, Europe and Middle East were formed.

A migration pattern of Armenians in the Russian empire and the

first 50 years of the Soviet Union was somewhat different. Armenians tended to migrate within the borders of the country. In the end of 19-th century Armenians were mainly concentrated in the South Caucasian region. The biggest Armenian urban population was concentrated in the biggest cities - Tbilisi (Tiflis at that time), where according to some data they comprised more that 80% of the population, and Baky, and much less in Armenia (in the beginning of 20-th century the population of Yerevan was only 30 000).

Thousands of Armenians living in Western Armenia under control of Ottoman Turkey due to the Armenian massacres of 1890, and about one million out of 2.5 million Armenians of Western Armenia during Armenian Genocide of 1915-23 left their lands and took hostage in Russia (Including Eastern Armenia), Americas and Europe and some moved to East countries, Iran, aand Far East countries.

When the independence of Armenia was declared in 1918, the population of the country was about 700 000.

After the first Republic of Armenia was invaded by the Bolshevik 11-th Army and joined the Soviet Union in 1922, the fast growth of the population of the Soviet Armenia started, in the very substantial part due to the inflow of Armenians from the other parts of the Soviet Union, mostly from the other South Caucasian republics. In 1940 the population of the Soviet Armenia was 1320 000, in 1960 - 1829 600, in 1970 – 2491 900. So in 50 years there was more than threefold increase in the number of the population of the Soviet Armenia.

This fast growth in line with migration was also determined by high birth and low mortality rates, which comprised (per 1000 population) in 1940 41.2 and 13.8, in 1950 – 32.1 and 8.5, in 1960 – 40.1 and 6.8, in 1970 – 22.1 and 5.1.

This fast population growth was accompanied with fast economic growth, about 5% annually. The important Soviet specific, which is worth to mention, was very rigid set of regulations of the population movements, especially concerning external immigration. Practically, immigration was forbidden. In the early 50-es even marriages with the foreigners were banned. This was probably the main reason for the practical absence of immigration in the USSR and consequently in Armenia.

Starting from 70-s and up to the late 80-s in the last century the economic growth, population growth and migration pattern started to change. The economic growth turned down to zero and become negative in the late 80-s due to increased intensity of the systemic crisis of the Soviet economy which in Armenia was aggravated by beginning of the Nagorno Karabach conflict. The population growth slowed down due to

stabilization of birth rates on the levels of 22- 24 and slight increase of death rates to the levels of 5.5 – 6.0. The slowing down of economic growth rates created tensions in the labor markets especially in rural areas and small cities. Besides, signing of the Helsinki Agreements in 70-es in certain extent forced the liberalization of the immigration policy of the USSR.

As a result of these developments two types of immigration emerged – seasonal migration, i.e. people temporary working mostly in construction in the other republics of the FSU, mainly in spring, summer and fall and returning home in winter (the number of which according to some estimates was about 150 000 a year) determined by growing pressures in the labor markets in Armenia, mainly in the rural areas and the small cities, and emigrants leaving the country to establish abroad, mainly in the USA (about 70 000 – 100 000 people, according to some estimates). The main part of them were the people, who immigrated to Armenia from the Middle East in the late 40-es and the members of their families.

The immigration from Armenia intensified after the devastating earthquake in December 1988. According to the 1989 census the population of Armenia was 3287 700, and the 1988 estimate was 3457 000. Taking in the account 25 000 dead toll of the earthquake about 200 000 people immigrated in 1988-1989. This was the biggest single wave of immigration from Armenia so far2 .

The second wave of migration was determined by the Nagorno-Karabach conflict. In 1989-1990 about 170 000 Azerbaijani population left the country and about 360 000 refugees from Azerbaijan came to Armenia. Shortly afterwards the main part of them immigrated from Armenia mostly in Russia and USA.

The third wave of immigration started after declaration of independence in 1991 and was the result of the severe economic crisis, the tremendous cuts in incomes of the most of the population, the collapse of the energy supply and sharp deterioration of the living conditions. For example, GDP level in 1993 – the lowest point of the crisis, comprised 36,2% of GDP level in 1989, which can be considered one of the deepest crises in world history. According to some estimates some 475 000 people left the country in these most difficult years of transition to the market economy. The immigration continued with somewhat lower rate and after restoration of the economic growth and energy supply in 1994-1995. This emigration boost was also the result of the practically full elimination of the immigration restrictions immediately after independence.

There are different estimates of the amount of the people, who left

the country during 1989-2001. According to the data of Armenian Aviation Agency the number of immigrants in 90-es was about 600 000 people. The yearly balances of migration are presented in the following Table and are based on the information provided by the aviation authorities:

Yearly Balances of Migration*

Years	Depart(x1000)	Arrive(x1000)	Migration
1989	87.7	101.6	13.9
1990	54.1	90.2	36.1
1991	50.2	71.2	21.0
1992	865.5	636.9	-228.6
1993	831.0	689.9	-141.1
1994	597.8	470.0	-127.8
1995	507.0	469.5	-37.5
1996	517.4	469.9	-20.5
1997	504.9	473.6	-31.3
1998	439.7	415.5	-24.4
1999	318.6	311.4	-7.0
2000	318.4	292.7	-25.7
2001	403.9	380.2	-23.7
Total	5,496.2	4,899.4 -	596.6

*** Source – data presented by Aviation Authorities of the Republic of Armenia**

It is worth mentioning that the information on migration in the checkpoints, other than airports, namely on bus and railroad transfers are started to be collected quite recently (from the year 2000). For the railroad traffic in 2000 the amount of departures was higher by 13 300 people than the amount of arrivals. In the same year, according to the data provided by the national board guard authority, the amount of people leaving Armenia via Georgian and Iranian border checkpoints was higher than the amount of people arrived by 13 600. So the number of immigrants is certainly higher than reported by aviation authorities. The total amount in 2001, thus, will comprise about 50 000 people or more than twice higher than is reported by the aviation authorities. Comparing the 2001 census data, according to which the actual population3 of the country comprised 3002 000 people, and the estimate of the National Statistical Service of the Republic of Armenia of the number of the population for 2001, which is 3800 000, we may come to a conclusion, that the

number of immigrants was about 800 000 people, which comprised 26.6% of the actual population in 2001. We believe, that the second estimate is more valid[8].

We will have an appendix for the process of Immigration to Armenia after 1918 until 1990 at the end of this book.

Today about 70% of Armenians of the world (about 10 million) are living in Diaspoa, in over 1000 countries and only 30% are residing in the Republics of Armenia and Artsakh. To deal with the Diaspora issues and challenges Governmrnt of Armenia ahas set up Armenia-Diaspora periodical conferences since 1999 , the latest one was the 6th which took place in Sep. 15-20, 2017 in Yerevan.

First Armenia-Diaspora Conference – 1999

Hidden Armenians

Hidden Armenians[9] (Turkish: *Gizli Ermeniler*) or **crypto-Armenians** (Armenian: ծպտյալ հայեր) is an umbrella term to describe people in Turkey "of full or partial ethnic Armenian origin who generally conceal their Armenian identity from wider Turkish society." They are mostly descendants of Ottoman Armenians who, at least outwardly, were Islamized (and turkified or kurdified) "under the threat of physical extermination" during the Armenian Genocide.

Turkish journalist Erhan Başyurt describes hidden Armenians as "families (and in some cases, entire villages or neighbourhoods) [...] who converted to Islam to escape the deportations and death marches [of 1915], but continued their hidden lives as Armenians, marrying among themselves and, in some cases, clandestinely reverting to Christianity." According to the European Commission 2012 report on Turkey, a "number of crypto-Armenians have started to use their original names and religion." *The Economist* suggests that the number of Turks who reveal their Armenian background is growing.

History

A line of orphaned Armenian boys in military uniforms standing with sticks in Erzurum, September 1919.

The western parts of the Armenian Highlands, the traditional homeland of the Armenian people, came under Ottoman (Turkish) control in the 16th century. Armenians remained an overwhelming majority of the area's population until the 17th century, however, their number

[8] - Armen Yeghiazarian (head of the research team) Vahram Avanesian, Nelson Shahnazaryan, “HOW TO REVERSE EMIGRATION?”, Yerevan, 2003, pp.2-5

[9] - https://en.wikipedia.org/wiki/Hidden_Armenians

gradually decreased and by the early 20th century they constituted up to 38% of the population of Western Armenia, designed at the time as the Six vilayets. Turks and Kurds made up a significant part of the population.

Armenian Genocide

In 1915 and the following years, the Armenians living in their ancestral lands in the Ottoman Empire were systematically exterminated by the Young Turk government in the Armenian Genocide. During the genocide, between 100,000 and 200,000 Armenian women were taken into harems by Muslim husbands and children were converted, forced into slavery, or kidnapped and raised as Turks or Kurds. When relief workers and surviving Armenians started to search for and claim back these Armenian orphans after World War I, only a small percentage were found and reunited, while many others continued to live as Muslims. Additionally, there were cases of entire families converting to Islam to survive the genocide.

Republican period

"After converting to Islam, many of the crypto-Armenians said they still faced unfair treatment: their land was often confiscated, the men were humiliated with "circumcision checks" in the army and some were tortured." Between the 1930s and 1980s, the Turkish government conducted a secret investigation of hidden Armenians.[14]

The term "Crypto-Armenians" appears as early as 1956.

Recent developments

Since the 1960s, there have been cases of Islamized Armenian families converting back to Christianity and changing their names. Some have suggested that the 2010 mass in Akdamar Island's Armenian Cathedral of the Holy Cross—first time after the genocide—encouraged hidden Armenians to reveal their origin.[19] Since Armenians in Turkey are all defined as belonging to the Armenian Church, if the newcomers are rejected by the Patriarchate, they become double outcasts, not only from their previous Muslim Turkish/Kurdish community, but also from the Armenian community, as they cannot get married, baptized, or buried by the church and cannot send their children to Armenian schools. If they have made a conscious decision to identify themselves as Armenian, regardless of whether they stay Muslim or atheist or anything else, they face risks and outright danger. Relationships get even more complicated as there are now many families with one branch carrying on life as Muslim Turks/Kurds, another branch as Muslim Armenian, and a third branch as Christian Armenian.

In 2009, the British MP Bob Spink tabled an early day motion entitled "Independent Inquiry into The Armenian Genocide" that stated that the House of Commons "is concerned about the welfare of thousands of Crypto-Armenians in Turkey."

Number

Various scholars and authors have estimated the number of individuals of full or partial Armenian descent living in Turkey. The range of the estimates is great due to different criteria used. Most of these numbers do not make a distinction between hidden Armenians and Islamized Armenians. According to journalist Erhan Başyurt the main difference between the two groups is their self-identity. Islamized Armenian, in his words, are "children women who were saved by Muslim families and have continued their lives among them", while hidden Armenians "continued their hidden lives as Armenians."

Number	Author	Description	Year
30,000–40,000	Tessa Hofmann, German scholar of Armenian studies	"Muslim 'crypto-Armenians' ... who have adopted to the Kurdish or Turkish majority"	2002[172]
100,000	Mesrob II, Armenian Patriarch of Constantinople	"at least 100,000 Armenian converts to Islam"	2007[173]
100,000	Erhan Başyurt, Turkish journalist	additional 40,000 to 60,000 Islamized Armenians	2008[91]
100,000	Salim Cıllıoz, History Professor at the Isparta University		2005[174]
300,000	Hrant Dink, Turkish-Armenian journalist		2005[175]
300,000	Yirmand Eseni Manuk, Turkish-Armenian Armenologist	additional 1,000,000 to 2,000,000 Islamized Armenians	2010[176]
500,000	Yusuf Halaçoğlu, Turkish historian		2008[177][178]
700,000	Karen Khanlaryan, Iranian Armenian journalist and MP	700,000 hidden Armenians and 1,500,000 Islamized Armenians	2005[179]
3,000,000	Haykazan Akrtyan, Armenian researcher	"In Germany alone, there were 300,000 Muslim Armenians. He insisted that today in the Eastern part of Turkey, in various areas of historic Armenia there live at least 2.5 million Muslim Armenians, half of which are hiding"	2014[180]
3,000,000–5,000,000	Aziz Dagci, the President of the NGO "Union of Social Solidarity and Culture for Bitlis, Batman, Van, Mush and Siirt Armenians"	Islamized Armenians	2011[181][182]
4,000,000–5,000,000	Garbis Sinapyan, the editor of the Armenian section of Agos	Islamized Armenians, more than half of which "confess that their ancestors have been Armenian"	2012[183]

Distribution

Most Crypto-Armenians reside in eastern provinces of Turkey, where the pre-genocide Armenian population was concentrated.

Dersim region, officially known as Tuncelisince in the 1930s.

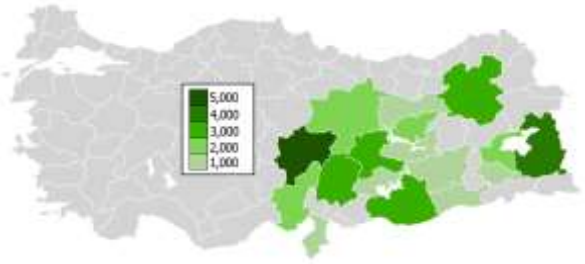

Crypto-Armenian families in Turkey by provinces 2007, showing a 36,000 total.

Tunceli, Dersim Armenians

Through the 20th century, an unknown number of Armenians living in the mountainous region of Tunceli (Dersim) had converted to Alevism.[34] During the Armenian Genocide, many of the Armenians in the region were saved by their Kurdish neighbors. According to Mihran Prgiç Gültekin, the head of the Union of Dersim Armenians, around 75% of the population of Dersim are "converted Armenians." He reported in 2012 that over 200 families in Tunceli have declared their Armenian descent, but others are afraid to do so. In April 2013, Aram Ateşyan, the acting Armenian Patriarch of Constantinople, stated that 90% of Tunceli's population is of Armenian origin.

Notable hidden Armenians

- Fethiye Çetin (b. 1950 in Maden, Elâzığ Province), lawyer, writer and human rights activist
- Ahmet Abakay (b. 1950 in Divriği), journalist.
- Yaşar Kurt (b. 1968), rock singer
- Ruhi Su (1912-1985), musician

Hamamshen, Hamshen

Armenian semi-autonomous state, later Armenian populated

canton south-east of Black sea, from late 8th to early 20th centuries. In 789-790, in order to escape from invasion of Arabs, Armenian princes Hamam and Shapuh Amatuni moved from Artaz canton of Vaspurakan province and partly from Ayrarat province with 12,000 migrants to this area which was Tambar site in Khaghtik, a place donated by Konstantin VI. Prince Hamah established Hamamashen (in Armenian it means built by Hamam, the name was shortened to Hamshen). The center of this autonomous state were Kajkar mountain and and surrounding areas. In 15th century the rulers of the state were: Arakel, David I, Vard, Veken, David II. The latest ruller was defeated by Ottoman Turks and a Turk governor was assigned. Although the lords of the canyons were able to keep their internal autonomy. Armenians were forced to convert to Islam in late 18-early 19th centures. Many of these Armenians moved towards shores on Black sea in early 19th century (to Janik, Syurmene, Trabizon, etc). After the battle of 1877-78 between Turkey and Russia, many Armenians moved to Crimea, Abkhazia, Batumi. After that Hamshen could keep its semi-autonomy until Early 20th century.

***

The Hemshen people also known as Hemshinli or Hamshenis or Homshetsi, are a diverse group of peoples who in the past or present have been affiliated with the Hemşin district in the province of Rize, Turkey. It is generally accepted that they were Armenian in origin, and were originally Christian and members of the Armenian Apostolic Church, but over the centuries evolved into a distinct ethnic group and converted to Sunni Islam after the conquest of the Ottomans of the region during the second half of the 15th century

Hamshen is the Armenian name for the settlement in historic Lesser Armenia, present day Hemşin district in the province of Rize, Turkey. Territory of Lesser Armenia was historically part of the ancient Armenian Kingdom, which was ruled by the royal dynasty of Orontids (Yervanduni). In later centuries lesser Armenia was conquered by numerous contending empires until it became a part of the Byzantine empire.

The origin of the Hamshen settlement is attributed to the princely house of Hamam of the Amatuni dynasty from Ardaz, in Northern Vaspurakan. Vaspurakan spanned between Lake Van (in Turkey) and Lake Urmya (in Iran). It was considered the heartland of the Armenian Kingdom for many centuries. The Amatuni family is one of the oldest Armenian Princedoms in the Ardaz region. They were very proud and courageous people specialized in agriculture and architecture.

In the 8th century, Prince Hamam and his father Prince Shabuh Amatuni were forced to leave their lands in Artaz (Vaspurakan) under the pressure of the Arab Invasion. The 2 Princes along with their priests, people and soldiers moved to the Black Sea Region of historic Lesser Armenia, where they settled in the destroyed City of Tambur and its surrounding villages (currently Hemshin and ChamliHemshin). Prince Hamam rebuilt the city of Tambur and called it Hamamshen and over the years Hamamshen became Hamshen in Armenian and eventually Hemşin in Turkish. Hamam's people were known as Hamshentsi (and later Hemşinli in Turkish). Like many Armenian settlements Hamshen contains the suffix -shen from Armenian word "shenel" meaning "to build". Hamshen like Artashen, Bagratashen, Norashen and so on, simply means "Build by Hamam".

Until the 14th century, Hamshen was a Christian principality ruled by Armenian princes. Almost each village had its Church and priests. The following centuries however the region witnessed a lot of bloodshed, forced conversion and migration under the Ottoman rule. Nevertheless, Hamshen remained a significant intellectual center until the 17th century with high activity of manuscript illumination and the practice of science.

Many of the Hamshentsi people have (often forcefully been) converted to Islam. Ottoman records show that Hamshen was overwhelmingly Christian until the late 1620s. Starting in the 1630s, the Hamshen Armenian diocese began to decline while one of the first mosques in the area was built in the 1640s. Conversion to Islam seems to have taken place gradually. But Hamshentsi are not all Muslim people. About half of the Hamshentsi population is in fact still Christian today belonging to the Armenian Apostolic Church. During the Armenian Genocide most Christian Hamshentsi have been prosecuted and expelled. They reside today mostly in Abkhazia, Georgia and Southern Russia (Krasnodar, Sochi, Adler). Muslim Hemshentsi have also suffered during this period and some were even mistaken for Armenians because of their language and killed. As a consequence two separate communities of Muslim and Christian Hamshentsi have since lived in separation. Those in

Turkey have been brought up without the awareness of their Armenian identity but retained much of their old traditions and to date speak an Armenian dialect, while those in the Soviet Union where able to retain their Armenian identity. After the breakup of the Soviet Union and an increased openness in Turkey, both communities have made successful attempts of mutual contact and understanding. Today many cultural exchanges take place and there is an increased interest from both sides.

Currently, there are 3 main groups of Hemshinlis spread over a large geographic area.

1. Eastern Hamshentsis

Eastern Hamshentsis — better known as Hopa Hamshentsis — are the people living in Artvin Province (Turkey); mainly between the cities of Hopa and Borcka. They are dispersed all over Turkey (Ankara, Istanbul, etc…) and Europe (Germany, France). Hopa Hamshentsis are Sunni Muslims. They refer themselves as Homshetsi and their language as Homshetsma (which is basically Armenian).

Hopa Hamshentsis came from Hemsin region during the 18th century. They survived the massacres by converting to Islam but were able to keep their language.

In the 19th century, a large group of Hopa Hamshentsis migrated to the southern part of Adjaria (currently in Georgia) and settled in 6 villages close to the Turkish border. However, in 1944, upon the orders of Stalin they were all deported to Central Asia where they continue to live.

Another group of Hopa Hemshinlis were transferred to several villages of Sakarya province (Achmabashi and nearby villages) during the 1850s where they still live and keep their language.

2. Western Hamshentsis

Western Hamshentsis — better known as Bash Hamshentsis — are the people living in Rize Province (Turkey); mainly in Hemshin, Chamlihemshin and the surrounding villages. They are also dispersed in the main cities of Turkey (Ankara, Istanbul, Izmir, etc…) along with Europe and US. Bash Hamshentsis speak Hemshinji (Hemsince: a Turkish dialect with many Armenian letters) and are Sunni Muslims.

3. Northern Hamshentsis

Northern Hamshentsis are the people currently living on the northern and eastern coasts of the Black Sea. Mainly in Abkhazya (Georgia) and Grasnodar (Russia). They migrated from Hemsin, Cemlihemsin, Rize, Trabzon, Samsun and Ordu during 18th and 19th centuries.

They speak Homshetsma (similar to Hopa Hamshentsis). Northern Hamshentsis are Christians and unlike most of their brothers in Turkey they know their Armenian origins and some of them have moved to Armenia in the 20th century.

Hamshen history is mixed with blood and tragedy but it’s the history of a courageous and proud people who continue to remain loyal to its roots and ancestors.

In the world there are about 400,000 Hamshen Armenians, of which about 200,000 are Muslim.

«شاهنامه»
و
حماسه مردمی ارمنی «دلاوران ساسون»

ادیک باغداساریان

تقریباً همه پژوهشگران در زمینه حماسه ارمنی «دلاوران ساسون» به ضرورت بررسی تطبیقی آن اشاره کرده اند. آکادمیسین م. آبغیان برای چنین تطبیقی یک رشته موتیو پیشنهاد کرده که آبزا بودن قهرمانان جنگ با اژدها، کودکی و شرارتهای کودکانه، قدرت مافوق طبیعی، آزمایش توسط زن شهوتران، اسارت در غار و غیره را در ردیف آنها قرار داده است. او اشاره می کند که «بررسی تطبیقی این موتیوها از نظر فولکلوری به توضیح یک رشته مسایل بغرنج فولکلوری داستان ما کمک بسیار می کند»[۱].

آکادمیسین، هوسپ اوربلی نیز همین نظر را ابراز داشته است. او نیز اشاره می کند که برای تعیین مکان حماسه ارمنی در میان سایر داستانسرایی های خلق شده در طول هزاره ها، نخست بررسی این شباهت ضرورت دارد که در ارمنستان قدیم بین افسانه های مربوط به عالم هستی و سایر تجسمات قدیمی افسانه های مردمی موجود است[۲].

اثبات اهمیت بررسی تطبیقی حماسه های ارمنی و ایرانی امری است ضروری. این امر مسئله ای بغرنج است که ضرورت حل آن را دیگرپژوهشگران نیز یادآور شده اند.

از بررسی تطبیقی «شاهنامه» و «دلاوران ساسون» روشن می شود که هر یک از آنان اهمیت و وجه تمایز خاص خود را دارد. هسته اولی تاریخ ایران و هسته دومی را تاریخ ارمنستان تشکیل می دهد. منشاء یکی تاریخ نبردهای ایرانیان بر علیه فاتحان ترک اما منشاء دیگری تاریخ قیامهای مردمی ارمنی بر علیه تازیان است. تصادف و تطابق در حین تشریح این پدیده ها که به دوره های متفاوتی تعلق دارند، تنها این امر است که هر دو ملت بر علیه متجاوزان خارجی به ستیز برمی خیزند. لیکن اینهم پدیده ای کلی برای حماسه هاست. این مبارزه ای است که تقریباً در زندگی تمام ملل روی داده است، برای نمونه هسته حماسه اسپانیایی نیز مبارزه مردم بر علیه متجاوزان تازی است ولی این امر باعث این نتیجه گیری نمی شود که آنرا به «دلاوران ساسون» تشبیه کنیم. علت آن واضح است، در یکی با مردم اسپانیا و دیگری با مردم ارمنی سر و کار داریم. همین مطلب را می توان در مورد «شاهنامه» و «دلاوران ساسون» ابراز داشت. نخستین آنها با اسکلت اجتماعی خود با مردمان ایران هماهنگی دارد اما دومی با حالات روحی و معنوی ارمنیان سازگار است. صحنه عملیات یکی

---

[۱]- دلاوران ساسون. ایروان: ۱۹۳۶، جلد ۱. ص ۲۵-۲۶.

[۲]- هوسپ اوربلی. حماسه قهرمانی ارمنی. ایراوان: ۱۹۵۶. ص ۱۰۲.

ایران و توران است اما دیگر در ارمنستان و مصر. به عبارت دیگر هر یک از آنان نشانگر حالات مردم خالق خود، وضع اجتماعی- اقتصادی او است و به این ترتیب نیز بصورت حماسه ملی نمایان می گردد. بدینسان ما البته قصد اثبات این را نداریم که میان حماسه های ارمنی و ایرانی شباهات و انطباقهایی وجود ندارد. ما به کمک بررسی تطبیقی آنها به نقاط مشترک بسیاری پی می بریم که به نظر ما از مراتب زیر پدید آمده اند:

الف- از وجود تاریخی حماسه ها در دوره ای بسیار دور، در نتیجه تجسم مبهم مبارزه انسان نخستین ارمنی و ایرانی بر علیه پدیده های مشابه طبیعی، نیروهای مشابه خبیث و درندگان.

ب- متعاقب تشدید تنفر ضدیت یکسان خلقها بر علیه متجاوزان خارجی و بی عدالتی های همسان سیاسی و اجتماعی و پیدایی شخصیت قهرمان حامی ایدئال مطابق اینها.

هم در حماسه «دلاوران ساسون» و هم «شاهنامه» قهرمانان از نیرویی فوق العاده و عناوین خود برخورد دارند مثلاً در حماسه ارمنی داویت ساسونی را «تلور» (الکن)، پدرش را «مهرشیرگون» (بسان شیر، شیرافکن)، عمویش را «هوان بانگزن» و اسبش را «کره جلال» و غیره می نامند.

چنین عناوین مبین ویژگی های قهرمانان در «شاهنامه» نیز وجود دارد. در اینجا رستم را «تهمتن» یا «پیلتن» پدرش زال را «زر» (پیر، سفید مو) و اسبش را «رخش» و غیره می نامند.

بحق به علت ترادف این عناوین می توانستیم داویت و رستم، مهر و زال، جلال و رخش را وابسته به هم بدانیم. ولی زمانی که به چنین عناوینی در میان دیگر ملل نیز برمی خوریم اجباراً طبیعی بودن آنها را باید بپذیریم. مثلاً در حماسه یونانی آشیل را «تندرو»، ادیسه را «پررنج»، منلاس را «طنین انداز»، «صدا دار» و در دیگری الهه آدیرف را «زیبا چشم» می نامند و جز اینها.

اینکه این نتیجه گیری بی اساس نیست از یک استدلال دیگر نیز واضح می شود. سخن در این مورد است که در تمام حماسه ها، قهرمانان با عظمت جثه و برخورداری از نیروی ماوراءالطبیعی به چشم می خورند[۱].

همین تشریح حماسی نیز برای قهرمانان داستانسرایی های سایر ملل بکار می رود. مثلاً در داستان روسی «مورو متسی ایلیا» تعریف می شود که تمام تهیدستان به قهرمان توصیه می کنند تا بر علیه عظیم الجسگان بجنگد و تنها از سویاتاگور دوری جوید زیرا او تهمتن است و زمین بزحمت او را برخود نگه می دارد»[۲].

---

[۱]- داویت ساسونی. حماسه مردمی ارمنی. ایروان: ۱۹۶۱، ص ۹۹.

[۲]- مورمتسی ایلیا. ایروان: ۱۹۴۸، ص ۴.

رستم در همان آغاز فعالیت بصورت قهرمانی برخوردار از نیروی فوق العاده ظاهر می گردد و در سنین نوجوانی بر پیلی که زنجیرش را پاره کرده بود حمله ور شده او را رام می کند.

تقریباً قهرمانان اصلی تمام حماسه های شرقی نیز با قدرت شگرف خود در سنین نوجوانی به چشم می خوردند. برخی تفاوتهایی تنها میان صحنه های نشانگر قدرت آنان مشاهده می شوند. مثلاً در حماسه «دلاوران ساسون» قدرت داویت کودک در حین بازی با بچه های بزرگان و اشراف مصر بصورت کشتن یا ناقص العضو نمودن آنها جلوه می کند[۱].

چنین قدرت اغراق آمیزی را در «ماها بهاراتا»ی هندی نیز مشاهده می کنیم. در اینجا آسامانجاس فرزند ساهارا نیز بازی هایش را با نتایج اسفناک برای بچه ها به پایان می برد. او از حنجره آنها گرفته و به رودخانه پرت می کند. والدین بچه های آسیب دیده با خشم بر اعمال او نزد ساهارا رفته اعتراض می کنند. ای پادشاه بزرگ ما را از این ترس و هراسی که آسامانجاس بر ما مستولی ساخته رها ساز».

مهر کوچک نیز در حماسه ارمنی «دلاوران ساسون» با چنین شرارتهای کودکانه ظاهر می شود. درست است که او همچون آسامانجاس، بچگان را به رود نمی افکند لیکن به آنها با کتک زدن تذکر می دهد که این کار را هم می تواند انجام دهد.

رستم و نیز داویت در عین حال شرابخوارگی را بسیار دوست دارند. مثلاً رستم تنها پس از سه روز خورد و نوش گرزش را برداشته به جنگ سهراب می رود اما داویت وقتی به پای شراب می نشیند از جامهای معمولی استفاده نمی کند.

در تشریح کسب سلاح و زره قهرمانان شباهتهایی در هر دو حماسه می بینیم. داویت «شمشیر رعد آسا» و «کره جلال» پدر بزرگش و رستم «گرز چون پاره کوه» و «رخش» را به دست می آورند.

می توان نمونه هایی ارائه نمود و اثبات کرد که ویژگی های قهرمانان حماسه های ارمنی و ایرانی از این حیث نیز با ویژگی های قهرمانان پهلوانی ملل دیگر همانندی دارند.

در حماسه های ایرانی و ارمنی میان خطوط مافوق طبیعی قهرمانان شباهتهای شگفت آوری وجود دارد. چه در این و چه در دیگری آنها با رویین تنی و عظمت از نیرویی غیر قابل شکست و عظیم برخوردارند. آب در هر دو حماسه سرچشمه اساسی قدرت و شکست ناپذیری قهرمانان محسوب می شود. راویان حماسه ارمنی این مطلب را با آبزادی ساناسار و باغداسار توضیح می دهند که «اگر خاکزاد سال بسال بزرگ میشه، اونا ماه به ماه بزرگ میشن». آنها با نوشیدن آب چشمه و یا شنا در آن نیرومندتر و رویین تن می گردند.

---

[۱]- دلاوران ساسون. ایروان: ۱۹۳۶. جلد ۱. ص ۱۶۷.

این امر جالب توجه است که تقریباً تمام قهرمانان حماسه «دلاوران ساسون» از برادران دوقلوی ساناسار و باغداسار تا مهر کوچک مدام در تماس با آب قرار دارند.[۱]

(چشمه شیر) آب حیاتبخش داویت را از قدرت و شکست ناپذیری برخوردار می سازد. او با شنا در کاتناغبیور این خاصیت را نیز بدست می آورد که نیزه نود پوتی (۱۶۳کیلوگرم) ملک مصر بر وی آسیبی نمی تواند وارد سازد.

آب در «شاهنامه» نیز همین معنی و اهمیت را دارد. اسفندیار (گونه ارمنی، اسپاندارات) نیز از دیگر قهرمانان شکست ناپذیری «شاهنامه» محسوب می شود. او این ویژگی را نه از شنا در آب بلکه بعلت حمل زره زرتشت پیغمبر بدست آورده است. تنها نقطه آسیب پذیر او چشمش است که رستم به توصیه سیمرغ نیزه مخصوصش را در آن جا زده وی را به قتل می رساند در ضمن اگر چه راویان حماسه ارمنی مستقیماً متذکر نمی شوند ولی از تعاریف آنها چنین بر می آید که داویت ساسونی نیز محل آسیب پذیر داشته که دخترش از آن مطلع بوده با ضربه آهسته تیر او را کشته است.

مدارک نشان می دهند که این تجسم (تصور) بعنوان جلوه و بروز جهانی جاودانگی شدیداً بر آگاهی تمام ملل مستولی گشته و در حماسه های آنان منعکس شده است. مثلاً زیگفرید آلمانی را یاد آور شویم که از چنین ویژگی آسیب ناپذیری برخوردار بود. او این ویژگی را از شنا در خون یک اژدها بچنگ آورده بود. تنها نقطه ضعف او بر شانه اش قرار داشت که بعلت یک برگ، خون با آن نقطه تماس نیافته بود.

طبق حماسه یونانی، آشیل نیز رویین تن بود. لیکن او نیز برای خود نقطه ضعفی داشت که پاشنه پایش بود که مادرش تدیس الهه دریا از آنجا گرفته فرزندش را روی آتش نگاه داشته بود تا ویژگی های خاکزادی او را با آبش نابود سازد[۲].

دلایلی موجود است که اینگونه ایده ها در حماسه های گوناگون مستقل از یکدیگر پدیدآمده اند و ریشه های آنان را باید در دورانی جستجو نمود که انسانهایی که در شرایط طبیعی متفاوتی زندگی می کردند منشاء حیات را در مواد مختلف می دانستند و سعی در جلو گیری از مرگ داشتند. برخی جوامع بشری این امکان را در آب، دیگران در دنیای حیوانات و گروه سوم در پانتئون می یافتند و بدین ترتیب در تمام موارد علت نگرانی بلاتغییر باقی مانده و فقط موضوع بوجود آوردنده آن تغییر می کند. می توان تصور نمود که انسانهای قدیم، با این وجود تا آخر به مسئله جاودانگی معتقد نمانده اند. با قناعت به

---

[۱]- دلاوران ساسون. ایران: ۱۹۴۴. جلد۲، ص ۲۶۱.

[۲]- بر طبق یک افسانه قدیمی تر، مادر آشیل کودک را با گرفته از پاشنه پایش در رود زیر زمینی استیکس می شست که همین قسمت از بدنش خشک مانده بصورت تنها محل آسیب پذیر باقی می ماند.

آزمایش های تلخ زندگی که مرگ اجتناب ناپذیر است، بر روی قهرمانان نقاط آسیب پذیر باقی مانده و بدین ترتیب آنها را فناپذیر نموده است.

مبارزه متضاد نیکی و بدی در حماسه های ارمنی و ایرانی عمومیت دارد. همانطور که قبلاً دیدیم خدای نیکی در «شاهنامه» یزدان است که بنامهای اهورامزدا و هرمزد نیز مشهور است اما خدای بدی اهریمن است. اولی بعنوان پروردگار زمین و آسمان، انسان و روشنایی اما دومی خدای قحطی، جنگ، امراض همه گیر و تاریکی است. آسمان، خورشیدها، انسانها و حیوانات نیک از یکی اما دیوان، درندگان، جادوگران و ارواح خبیث از دیگری اطاعت می کنند. آنها در پیکار دائمی قرار دارند که در طول آن اگر چه اصل نیکی همواره پیروز است ولی بطور قطعی نمی تواند بدی را ریشه کن سازد زیرا این آخری نیز ابدی است.

اهریمن بعنوان تجسم عینی بدی توسط معاونینش احاطه شده که از نیرویی فوق العاده، منظری پرهیبت و صدای سهمگین برخوردارند. دیو سپید، سنجان، پولاد، ارژن، دیو افغان، گرگ، اژدها و غیره در آنان قرار دارند. یزدان خدای نیکی نیز برای خود معاونینی دارد. که عبارتند از فرشته سروش، سیمرغ و غیره.

اهریمن در بخش اساطیری قسمت نخست و حماسه با اشکال مختلف ظاهر می شود. در دوران کیومرث نخستین پادشاه ایران، اهریمن به شکل دیوان سیاه در آمده، شاهزاده سیامک را بقتل می رساند، آنگاه تبدیل به شیطان گشته ضحاک را به دیو بدل می سازد ، توطئه سلم و تور را بر علیه ایرج زمینه سازی می کند و جز اینها.

فریدون، سام، رستم، اسفندیار و سایر قهرمانان طرفدار خدای نیک در «شاهنامه» بر علیه بدی و ظلمت مبارزه کرده دیوان ، هیولاها و درندگان نماینده اهریمن را نابود می سازند. فریدون به ضحاک هیولا آسیب می رساند، سام دیو سد کننده آب را نابود می کند، اسفندیار گرگها و شیرهای وحشی و اژدها و رستم دیو افغان را می کشد و جز اینها.

ساناسار، باغداسار، مهر بزرگ، داویت، مهر کوچک قهرمانان حماسه ارمنی «داویت ساسونی» نیز بر علیه درندگان، دیوان و هیولاها به ستیز می پردازند. جالب توجه است که اینها نیز بر علیه نیروهای خبیث پیکار می کند و جنگ نور و آفتاب را بر علیه ظلمت، جنگ زندگی بر علیه مرگ را به نمایش می گذارند. از این حیث، جنگ ساناسار در شهر مسین بر علیه اژدهای دریایی برای آزادی زرین گیسو که با پیروزی آفتاب و نور به پایان می رسد حائز توجه است..[۱]

قرائنی موجود است که بر اساس آن می توان چنین گمان کرد که مهر بزرگ و داویت نیز با همین انگیزه بر علیه درندگان وحشی جنگیده اند. آخری هنگامی که گله دار

[۱]- داویت ساسونی حماسه مردمی ارمنی. ایروان: ۱۹۶۱، ص ۷۱-۷۲.

بود به خواهش دوستان به دیو مخوف آسیب می رساند و در جایی دیگر شیرها، گرگها، خرسها و سایر درندگان را از کوه و دشت گرد آورده و مطیع می سازد.

می توان نمونه های متعددی ذکر کرده اثبات نمود که حماسه های ارمنی و ایرانی در مورد اصول نیکی و بدی نیز نقاط اشتراک دارند. ولی بر اساس آنها نمی توان استناد نمود که یکی از آنها بر دیگری تاثیر نهاده. مبارزه همیشگی خیر و شر که در تمام مراحل تاریخی بشر وجود داشته در ایران و ارمنستان پدیده ای فوق العاده نبوده ویژگی روشنایی و نیک و عادل قهرمان-تهمتن به صورت امید و پناهگاهی برای تمام ملل تشنه آزادی درآمده است. مثلاً نقش نیکی را نینیب، ناماش در اسطوره آشوری-بابلی، میترا و واون در هندوستان، ران اُزیریس در مصر، زیگفرید در آلمان، سید در اسپانیا، زئوس آپولون، آشیل، هرا، آنتاس و سایرین در یونان ایفا نموده اند.

می توان این امر را محتمل دانست که سرنوشت مهر کوچک حماسه ارمنی «دلاوران ساسون» نیز به همان مسئله نیکی و بدی مربوط است. آخری در سنین کوچکی با محرومیت از وجود پدر در جستجوی عدالت از کشوری به کشور دیگر سرگردان می شود. سرانجام با نومیدی به زیارت مزار والدین می رود و با گریستن از آنهاکمک می خواهد. پدرش داویت به او توصیه می کند تا به صخره وارد شود تا روز نیکبختی فرا رسد. مهر همین کار را انجام می دهد. او پس از طی راهی دراز به سنگی در حوالی وان رسیده می گوید:

... به ایست، شمشیرم را بر آن صخره وارد کنم،
گر آن را ببرد پس من بی گناهم ،
لیک اگر نبرید پس گناهکارم.[۱]

صخره در برابر ضربه مهر دوام نیاورده از دو طرف شکافته شده، تهمتن با اسبش در آن می افتد.

راویان آنگاه تعریف می کنند که هر سال در شب وارتاوار و هامبارسوم، این صخره واقع در نزدیکی وان باز شده مهر از آنجا بیرون می آید و با این باور که خاک سنگین جثه اش را نمی تواند تحمل کند، دگر بار به درون صخره باز می گردد.

پژوهشگران نظرات مختلف و گاه متضادی را در مورد ماهیت، اهمیت و پیدایی مهر کوچک ابراز داشته اند. م. آبغیان معتقد بود که او «جلوه گر طبیعت خبیث و مخرب است». او به این معنی وی را با تیمور لنگ مقایسه نموده و نوشته است:

[۱]- داویت ساسونی. حماسه مردمی ارمنی. ایروان: ۱۹۶۱. ص ۳۱۸.

«تیمور لنگ و مهر، یکی شخصیت تاریخی و دیگری پهلوان افسانه ای هستند ولی چه وجه تشابهی میان قطره خونی دستان هر دو و زندگی مخرب آنها وجود دارد»[۱].

لئو نیز نوشته است که مهر تجسم عینی طبیعت جنگ ویرانگر است و «قدرت جهنمی که چهار طرفش را پایمال و تحت فشار قرار می دهد»، «استبداد و خیانت »[۲].

ما فکر می کنیم که اساطیر با ساختار غامض خود در مورد مهر کوچک به یکباره وارد صحنه تجهیز و تدارک نگشته بلکه مسیر تحول طولانی ابداعی پیموده است. یک رشته روایات قدیمی در مورد میخکوب شدن تهمتن در صخره به ما رسیده است که می تواند برای نگرش به جریان تحول تدریجی فکر اساطیری مربوط به مهر کوچک اهمیت فراوانی داشته باشد. مرثیه «پرومتئوس» اثر اسکیلس نوحه سرای یونانی (۵۲۵-۴۵۶) از این دست روایات قدیمی است که با داستانهای شایع در قفقاز در مورد میخکوب شدن قهرمانان به صخره ها مرتبط است. « پرومتئوس» در آغاز دارای سه بخش بود: « پرومتئوس آتش بر»، «پرومتئوس زنجیر شده» و «پرومتئوس آزاد شده» که تنها بخش دوم تا زمان ما باقی مانده است.

از بررسی این بخش از نوحه سرایی معلوم می گردد که در زمان اسکیلس در اساطیر یونان، تهمتن به میخ کشیده شده در صخره ها بعنوان خدای نیکی تلقی می گردید. خود پرومتئوس در زمان گفتگو با گروه آوازخوان این ویژگی اش را چندین بار بیان می کند. [۳]

سپس پرومتئوس تعریف می کند که انسانها قبلاً بی شعور و نادان بودند، می دیدند ولی درک نمی کردند، می شنیدند ولی نمی فهمیدند و نمی توانستند خانه های باشکوه بسازند. او می گوید این منم که برای آنان اعداد و الفبا، ابداع نموده حیوانات وحشی را اهلی کرده، بادبان را اختراع کرده کشتی سازی را توسعه داده، خانه ها ساخته ام و غیره.

این امر جالب توجه است که مرثیه اسکیلس، افسانه هندی آگنی (آتش زا) را بیاد می آورد که در آن نیز قهرمان آتش را از آسمان فرود می آورد، بر ارواح شبانه فائق می آید و به انسانها ثروت و اغذیه می بخشد. آگنی هندی نیز همچون پرومتئوس برای نیکی به مردم به صخره زنجیر می شود و آنگاه رها می گردد.

بررسی تطبیقی روایات مربوط به تهمتن و میخکوب شدن او به صخره حاکی از این است که اینها در بدو امر مخلوقات نیک بودند که با از دست دادن تدریجی ماهیتشان به زمره دیوان خبیث پیوسته اند.

---

[۱]-م. آبغیان. داستان مردمی. «مورچ» شماره ۲۹. تفلیس: فوریه ۱۸۹۰، ص ۲۲۸.

[۲]- لئو. داویت و مهر. مسکو: ۱۸۹۱، ص ۳۱-۳۸.

[۳]- نوحه سرایان یونان. ترجمه از متون قدیمی یونان و تحشیه طوسط هامازاسپ هامبارسومیان. ایروان: ۱۹۵۰. ص ۱۳.

پرومتئوس قهرمان مرثیه اسکیلس به این خاطر مجازات می شود که آتش را برای مردم به ارمغان آورده زندگی فرهنگی و نوشتن و خواندن، منطق، خانه های باشکوه، کشتی سازی و غیره را به آنان آموخته است. نخستین پادشاهان ایران نیز دارای اینگونه اعمال بودند منجمله کیومرث نحوه جدید تغذیه و لباس پوشیدن را آموزش می داد. دوم، هوشنگ آتش را کشف می کند و جشن موسوم به سده را تعیین می نماید. سوم، جمشید نحوه ساختن خانه های با شکوه ، لباس پوشیدن، کشتی سازی و غیره را به مردم یاد می دهد. این امر نیز اتفاقی نیست که جمشید در نزد فردوسی بعنوان حلقه ای میان تهمورث نیک و ضحاک خبیث در پایان گستاخ گردیده از مردم می خواهد تا او را در مقام خدایی بپرستند و بدین علت از صحنه خارج می گردد.

در خصوص مسئله مورد بحث این فصل «شاهنامه» نیز باعث تفکر و اندیشه می شود که فردوسی در آن داستان کیخسرو را نقل می کنید. پس از شصت سال اداره عادلانه در ایران، پوچی دنیا را احساس نموده، بزرگان و سران کشور را گرد آورده به اعترافات گوش فرا می دهد و با انزوا در یک اتاق هیچیک از آنان را به حضور نمی پذیرد. پهلوانان با تحت تاثیر قرار گرفتن از این عمل غیرعادی پادشاه گیو را نزد زال فرستاده از او کمک می خواهند. زال بلافاصله نزد خسرو آمده او را سرزنش می کند که با دیوان همدست شده امور کشور را فراموش نموده است. پادشاه توضیح می دهد که از خداوند تأسی می جوید و او را دعا می کند. آنگاه وی بزرگان اشرافی را فرا خوانده ثروت را تقسیم می کند و لهراسب را به نیابت منصوب کرده به همراهی سپاه به سمت کوهها می رود. او در اینجا نزدیک چشمه چادر زده با آب سرد دست و صورتش را شسته هنگام طلوع آفتاب همراه باد شدید ناپدید می گردد. معتقدین آن واقعه را بدین گونه توجیه می کنند که او برای رستاخیز مردگان ناپدید شده است.

با این وجود پی بردن به اینکه اسطوره مربوط به مهر کوچک نیز می توانست دستخوش دگرگونی شود، مشکل نیست. از مقایسه روایات مشابه به ما رسیده می توان به این نتیجه رسید که او نیز در ابتدا خداوند نیکی بوده و فقط و بعدها با دگرگونی به خباثت تبدیل شده و آنگاه در محیط و جوّ ارمنی، در دوران رستاخیز ارمنی، فعالیت اولیه خود را دگربار بدست آورده و برخی خطوط خباثت دوران میانی را حفظ نموده است.

ما فکر می کنیم که روایت به میخکوب شدن تهمتن قدیم به صخره، پدیده به چاه افتادن داویت را نیز منعکس می سازد. ملک مصر برای داویت تله ای تدارک می بیند، چاهی می کند و از بالا آنرا توسط نمدی می پوشاند. پهلوان ارمنی با ساده لوحی درون آن می افتد ولی نمی میرد. و با دعا به کلیسا و صلیب پدرش متوسل شده از آنجا بیرون می آید و انتقامش را می گیرد.

رستم «شاهنامه» نیز از جانب دشمن داخل چاه از پیش تهیه شده می افتد. او نیز قادر به خروج از آنجا شده از دشمن انتقام می گیرد. لیکن او به علت جراحات ناشی از افتادن به داخل چاه می میرد.

شواهد و قرائن حاکی از این هستند که روایات مربوط به چنین شخصیتهایی قبل از فردوسی در ارمنستان نیز رواج داشتند که سند و دلیل قاطعی برای مردود شمردن نظریه اشتباه نمایندگان مکتب استعاری محسوب می شوند. افسانه آرتاوازد یاد شده توسط خورنی را بیاد آوریم که محتوای آن در چارچوب به زنجیر کشیده شدن تهمتن در غار محدود می گردد. آمیرای گرجی، آبرسکیل ابخازی، آمرای اُستی و غیره نیز از این دست قهرمانان هستند.

با بررسی تطبیقی «دلاوران ساسون» و «شاهنامه» به شباهات دیگری نیز پی می بریم. این مسئله جالب توجه است که رویاها نقشی عظیم در هر دو ایفا می کنند. پروسه رویا در حماسه «دلاوران ساسون» با برخی ویژگی های مشخص روانشناسی متجلی می گردد. وقتی که داویت به جنگ ملک مصر می رود عمویش هوان طنین انداز در خواب می بیند که «ستاره مصر می درخشید، ستاره ساسون خاموش می شد.». پس از بیدار شدن به زنش می گوید: دیدم که ستاره مصر می درخشید و ستاره ساسون خاموش می شد، داویت از دستمان رفت»[۱].

از کلیه علائم و نشانه ها چنین استنباط می شود که راویان ما پروسه خواب و رویا را با آگاهی عمیق درک کرده اند. پیش از جنگ با ملک مصر، هوهان طنین اندازی نامه ملک را می خواند که در آن او تهدید به تخریب و ویرانی ساسون، کشتن تمام مردان و به اسارت گرفتن بازماندگان می نمود. در چنین اوضاع بحرانی روحی، در ذهن هوان طنین انداز نگرانی اجتناب ناپذیری بوجود می آید که در خواب او نیز منعکس است.

رویاهای موجود در «شاهنامه» نیز بر چنین اساس روانشناسی قرار دارند. در آنجا نیز تفسیر روندهای روحی خوابها با جریان تحول پدیده های ایران مطابقت دارد. حادثه زیر بهترین دلیل بر این مدعاست:

گرسیوز دوست سیاوش، جنگاور دلیر ایران بر وی حسد برده بر علیه او به دسیسه چینی می پردازد. او با عزیمت به سیاوشگارد (سیاوشگرد) او را معتقد می سازد که افراسیاب سردار ترک بر وی شدیداً غضبناک بوده در تدارک انتقام جویی است. سپس به ملاقات افراسیاب رفته سیاوش با ایرانیان به مذاکره نشسته تصمیم حمله به توران را دارد. افراسیاب به واسطه این تحریکات بر علیه سیاوش به جنگ می پردازد. آخری بالاجبار به ارزیابی مقیاس و درجه اتمام حجت های متکبرانه دشمن می نشیند. سیاوش با در نظر گفتن اخلاق پست او خوشبینی اش را از دست می دهد. چه باید کرد؟ راه نجات در چیست؟ در حین یافتن پاسخ این پرسش ها به این نتیجه می رسد که شکست خواهد خورد و پس از سه روز نگرانی و غمخوارگی تسلیم رویا می شود. او در خواب خویشتن را در ساحل رودی پر آب می بیند که در آنجا سربازان بیگانه صف کشیده بودند. در این هنگام آتش زبانه کشان به تعقیب او می

[۱] – داویت ساسونی. حماسه مردمی ارمنی. ایروان: ۱۹۳۶. ص ۲۳۹.

افتد، آتشی که مدام بزرگتر می شد و به شهرش رسیده آنجا را دستخوش حریق می کند. سیاوش تلاش می نماید تا از چنگ آتش تعقیب گر رها گردد ولی سعی او نتیجه ای نمی دهد. پس از چندی سربازان وپیلها و افراسیاب ایستاده بر ساحل رود نمایان می شوند که با نگاه او آتش شعله ورتر می شود و با آمیخته شدن با امواج سیاوش را در کام خود می گیرد.

می توان نمونه های دیگری نیز ذکر کرد (خوابهای فریدون، سام، گودرز، افراسیاب و دیگران را به یاد آوریم)، ولی از همین نمونه مذکور روشن می شود که مصادف بودن خوابهای هر دو حماسه نیز ربطی به تاثیرات متقابل ندارد. همین پدیده های خواب دیدگی است که برای فولکلور کلیه ملل، برای حماسه های یونانی، مصری، آشوری، هندی، آلمانی، روسی و غیره عمومیت دارد.

بررسی دقیق «ایلیاد» نشان می دهد که هومر نیز مسئله خواب را با اندیشه های بدوی مطابق با ماهیت قهرمانان بکار گرفته است.

هومر و نیز تمام انسانهای اعصار قدیم گمان می کردند که خواب وجود داشت و به میل او انسان می توانست بخوابد و این یا آن رویا را ببیند.

پیکار موجود میان ترس و بیمزدگی، شهوت و خجالت، رسم میهماندوستی، پدر و فرزند و سایر تجسمات در حماسه «دلاوران ساسون» و «شاهنامه» موتیوهایی کلی هستند.

در «شاهنامه» رستم پدر با فرزندش سهراب می جنگند و او را هلاک می کند.

جنگ پدر و فرزند در حماسه ارمنی نیز موجود است تنها با این تفاوت که در اینجا پدر فرزندش را بجا آورده او را نمی کشد.

در حماسه های «دلاوران ساسون» و «شاهنامه» تا فرا رسیدن زمان جنگ پدران و فرزندان ، چنین تعریف میشود که رستم و داویت چگونه نشانی را نزد زنشان باقی می گذارند و سفارش می کند که در صورت تولد فرزند پسر آنرا به بازوی راستشان ببندد.[۱]

این ترادف و تصادف آشکار است. به نظر ما این امر از قدیم الایام در اثر عادات مشابه زیستی موجود میان ارمنیان و ایرانیان ایجاد شده است. فکر می کنیم که این نیز نتیجه عادات مشابه زیستی است که توجه فرزندان به سرنوشت پدرانشان معطوف گردیده می خواهند به هویت آنان پی ببرند.

جنگ میان قهرمانان مرد و زن نیز در «شاهنامه» و «دلاوران ساسون» تصادف و ترادف جالبی است. در «شاهنامه» گرد آفرید به لباس مردان در آمده نیرویش را در جنگ با سهراب می آزماید. همین نقش را گوهار و خاندوت در «دلاوران ساسون» ایفا می کنند. آخری با شکست در برابر داویت هنگام فرار موهایش را رها می گذارد تا زن بودنش را نشان دهد. گردآفرید نیز با شکست از سهراب گیسوانش را آزاد می کند، که پس از آن سهراب بسرعت تاخته کمندش را به کمر او انداخته وی را می گیرد.

---

[۱]- داویت ساسونی. حماسه مردمی ارمنی. ایروان: ۱۹۶۱. ص ۲۸۳-۲۸۴.

اگر نظرات نمایندگان مکتب استعاری را بپذیریم می توانیم بگوییم که نقالان «دلاوران ساسون» از «شاهنامه» و یا فردوسی از آنان استفاده کرده است. ولی البته این امر محتمل نیست. نمونه مذکور نیز یک خط عمومی داستانی است که در داستانسرایی سایر ملل نیز مشاهده می کنیم. یادآور شویم که این امر را قبل از فردوسی نیز در داستان قدیمی ارمنی «آرتاشس و آرتاوازد» می یابیم که موسی خورنی به ما رسانده است. در این داستان، جریان عشقی آرتاشس و ساتنیک بیان می گردد که تشابه بیشتری با حکایت سهراب و گردآفرید دارد تا رویداد داویت و خاندوت یا مهر کوچک و گوهار. مسئله این است که یکی از قهرمانان اصلی در هر دو مورد نیز به اسارت گرفته می شود. در هر دو مورد نیز یک دختر به پشتیبانی طرف شکست خورده بر می خیزد و با سخنان نافذ طالب صلح می گردد و این عشق قهرمان دلیر گردیده سپس در کمند او گرفتار می شود.

گسیل داشتن سفیر نزد دشمن یکی دیگر از خطوط عمومی داستانی «شاهنامه» و «دلاوران ساسون» است. در حماسه ایران کیکاووس قاصدی نزد پادشاه مازندران می فرستد و اطاعت او را میطلبد. آخری شدیداً امتناع می ورزد. کیکاووس بار دیگر مردی را می فرستد و او را تهدید به ویرانی کشورش می کند. پادشاه مازندران این بار جواب دندان شکن تری می دهد. کیکاووس خشمگین شده سپاهش را گرد آورده فرماندهیش را به رستم می سپارد. جنگ سهمگین آغاز می شود و با نبرد تن به تن رستم و جویا به پـــایان می رسد.

چنین رویدادی را نیز در حماسه «دلاوران ساسون» می یابیم. در اینجا، داویت ملک مصر دیو نما را مورد بی احترامی قرار می دهد. آخری نیز قاصدی به ساسون فرستاده از داویت می خواهد به اطاعت خود در آید. داویت سفیر را رسوا کرده پس می فرستد. ملک خشمگین می شود و سپاهی را به ساسون گسیل می دارد. ولی قبل از رسیدن به آنجا بار دیگر سفیری را نزد داویت اعزام می کند. بار دیگر پیشنهاد رد و جنگ آغاز می شود که با جنگ تن به تن داویت و ملک به پایان می رسد.

تصادف رویدادهای مذکور واضح است. با در نظر گرفتن آن می توان همچون نمایندگان مکتب استعاری در اغراق گمراه شد و تاکید کرد که در این مورد نیز تاثیر «شاهنامه» بر «دلاوران ساسون» وجود دارد. در صورتی که در حماسه ایرانی مسئله طبیعت دیگری دارد. با داوری همانند نمایندگان مکتب استعاری نه تنها خود ویژگی حماسه ارمنی بلکه، حماسه ایرانی و بطور کلی حماسه کلیه ملل مردود شمرده می شود. پدر تاریخ موسی خورنی، پنج قرن پیش از فردوسی افسانه هایک و بعل را یادداشت کرده که از نظر فرستادن سفیر همسان رویدادهای مذکور است، بعلاوه با ماهیت خود در بسیاری جاها حتی بطور تحت اللفظی شبیه قطعه «شاهنامه» است که در آن راجع به جنگهای پهلوان سام بر علیه تهمتنان مازندران تعریف می گردد. لیکن این امر باعث قبول مسئله تاثیر متقابل نیست. پرواضح است که رویدادهای ذکر شده نیز خلاصه شده عمومی داستانی هستند که در نتیجه گونه های مشابه جنگها و نبردهای موجود میان ملل متخاصم ایجاد شده اند.

در حماسه ارمنی «دلاوران ساسون» و در «شاهنامه» ایرانی همچنین شباهت هایی نیز وجود دارند که خواننده را در دودلی و تردید انداخته او را ملزم به اندیشه در مورد تاثیر مقابل موجود میان آنها می کنند. و این قابل درک است. خلقهای ارمنی و ایران که سده های متمادی در شرایط دائمی مناسبات اقتصادی قرار داشته طبیعتاً نمی توانستند از تاثیرات متقابل فرهنگی مبرا باشند. لیکن بعلت اینکه حل این مسئله به بررسی مفصل تر و عمیق تر نیاز دارد، آن را به آینده محول می کنیم.

از کلیه مطالب فوق چنین نتیجه گیری می شود که:

الف- هر یک از حماسه های ارمنی و ایرانی دارای اهمیت و تمایز خاص خود است و اوضاع و احوال ملت خالق خود و وضع خاص آن را بیان می کند و بدین وسیله نیز بعنوان حماسه ملی مشخص و متمایز می گردد.

ب- از برخی روایات مردمی یاد شده در حماسه های ارمنی و ایرانی روشن می گردد که اینها در دوران ماقبل تاریخ و در نتیجه تجسم مبهم مبارزه یکسان پدیده های مشابه طبیعی و نیروهای خبیث بر علیه انسان ایجاد شده اند.

پ- روایات مشابه که در دوران ماقبل از تاریخ در ارمنستان و ایران پدید آمده اند با در نظر گفتن زمان و شرایط، به گونه ای مشابه یا متفاوت تحول یافته رنگ و بویی متناسب با اوضاع به خودگرفته اند.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۷۹ پاییز ۱۳۹۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی «شاهنامه» و حماسه مردمی ارمنی «دلاوران ساسون»

ارمنی علل اصلی سقوط قارص - ۳

انگلیسی نگاهی به مهاجرنشینان ارمنی-

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

Սասնա ծռեր, دلاوران ساسون Heroes of Sasun

ISSN 1682-5438

شماره ۷۹ پاییز (آذر) ۱۳۹۸

No. 79, Դեկտեմբեր 2019